

BRIGETIO KELETI KULTUSZAI

NÉMETH LILLA FRANCISKA

OTDK – 2024. január

Jelige: Brigetio

37. ORSZÁGOS
TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI
KONFERENCIA 2025

Tartalomjegyzék

I. BEVEZETÉS – BRIGETIO ÉS A KELETI KULTUSZOK	3
II. CÉLKITŰZÉSEK, A KUTATÁS FŐBB KÉRDÉSEI.....	5
III. A KUTATÁS MÓDSZERTANA	6
AZ ORIENTÁLIS KULTUSZ FOGALMA, A PSZEUDOOrientÁLIS KULTUSZ ÉS SZINKRETIKUS ISTENEK.....	6
MÓDSZERTAN	8
IV. A LELETANYAG	10
EGYIPTOMI ISTENEK.....	11
SERAPIS Iupiter-Serapis	14
ÍZISZ Ízisz-Fortuna, Ízisz-Démétér	14
HARPOCRATÉS	15
OSIRIS	16
THOT Thot-Mercurius	17
HERMANUBIS	17
ASIA MINOR ÉS SZÍRIA ISTENEI	18
SOL ELEGABALUS AMMUDATI.....	18
APOLLO-DAPHNEUS.....	21
BALTIS.....	21
IUPITER DOLICHENUS	22
MITHRAS ÉS A DADOPHOROI	31
MAGNA MATER ÉS ATTIS	34
MAGNA MATER.....	34
ATTIS	36
EGYÉB ISTENEK	36
DIANA EPHESIA.....	36
ANTIOCHIAI TYCHE	36
ABRAXAS.....	37
V. TÁRSADALMI KÉRDÉSEK – A KELETI KULTUSZOK HELYZETE	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
KATONASÁG – POLGÁRSÁG.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
FÉRFI-NŐI.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
KELETI EREDETŰ SZEMÉLYEK.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VI. KONKLÚZIÓ.....	37
VII. BIBLIOGRÁFIA.....	38
RÖVÍDÍTÉSEK FELOLDÁSA.....	42

I. BEVEZETÉS – BRIGETIO ÉS A KELETI KULTUSZOK

Brigetio római kori tábora és településrendszere a mai Komárom városának Szőny-Ószőny városrészén terült el. A helyi lakosság életének középpontjában egyértelműen a legiotábor állt, melyet különböző legiók vexillatiói 100-ban¹ kezdtek el építeni, és mely Hadrianus uralkodásának idejére készült el. A táborban először a leg. XI. Claudia, majd a leg. XXX. Ulpia Victrix állomásoztak. A dák háború után, valószínűleg 119 és 124 között, a leg. I. Adiutrix lett Brigetio állandó legiója². Eköré – a régió legiotáboraira általánosan jellemző módon – kiépült egy canabae, avagy katonaváros, illetve a territoriumon kívül egy polgárváros is. A municipiumi rangot csak a Severus korban kapta meg, valószínűleg 194-ben³. Ezeken kívül a Duna túlsó partján, a mai Izsa közelében állt egy kisebb méretű ellenerőd is.⁴ A 3.sz. vége felé, a barbár támadások felerősödése miatt a polgárvárosi részt feladták, majd fokozatosan a canabae és végül a tábor is elnéptelenedett.⁵

A 2-3.sz.-ban részben a Severus-kori konjunktúra okozta gazdasági fellendülés, részben a keleti irányú, illetve onnan Pannonia felé vissza való csapatmozgások nyomán jelentős keleti eredetű polgárság és katonaság jelent meg.⁶ Ez az időszak egybeesett a birodalmi szinten általános tendenciának tekinthető terjedésével a keleti eredetű kultuszoknak és misztériumvallásoknak. Pannoniában is, a provincia keleti kapcsolatainak felerősödése és a birodalmi tendenciák nyomán teret nyertek az orientális – kiemelten szír, anatóliai és egyiptomi - eredetű kultuszok.⁷

¹ A továbbiakban minden évszám Kr.u. értendő.

² Barkóczi 1951, 14.

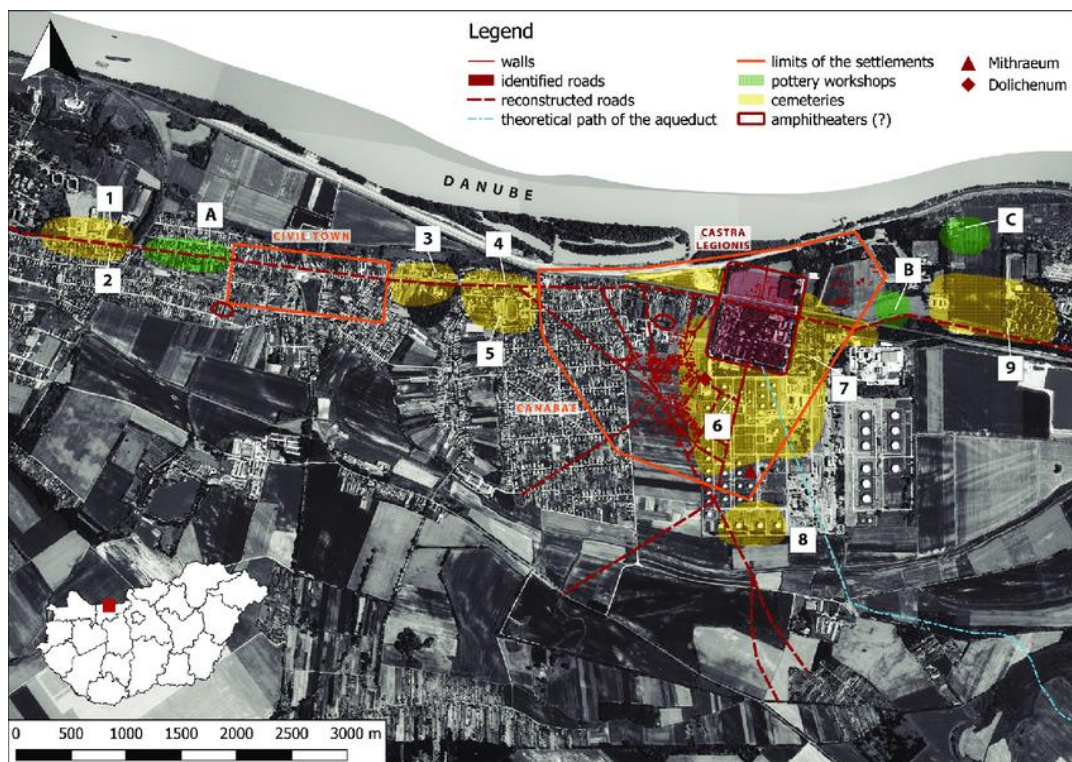
³ Barkóczi 1951, 28.

⁴ Barkóczi 1951, 17.

⁵ Barkóczi 1951, 16

⁶ Barkóczi 1951, 28.; Barkóczi-Kerényi 1958 82-83.

⁷ Kiváló példa erre a Savariában emelt Iseum, és a köré kiépülő keleti isteneknek szánt szentélykörzet, vagy az Aquincumban feltárt Mithraeumok sora. Ezekkel kapcsolatban ld. Sosztarics 2016 és Zsidi 2018.

1. kép – Brigetio térképe (DELBÓ 2020, Fig. 1.)

Brigetióban ezen folyamatok eredményeként szintén megjelentek ezek az istenségek a 2.sz végén. A brigetiói leletanyagról már Barkóczi, az első Brigetiót összefoglalóan tárgyaló mű írója is kiemelte, hogy jelentős mennyiségben tartalmaz keleti kultuszokra utaló tárgyakat.⁸ Ez a korai munka is több mint húsz tárgyról és feliratról tesz említést. Az orientális jellegű istenek a településen Egyiptom, Szíria, Anatólia és az ezek határán álló Antiochia területéhez köthetők. Barkóczi munkája, és a későbbi publikációk elemzésével több mint 10-féle különböző keleti istenalakot azonosítottam. Ezek közül mindenképp kiemelendő, Iupiter Dolichenus és Mithras, amely két istenséghez kapcsolódóan egy-egy oltár (Dolichenum, Mithraeum) nyomait is sikerült beazonosítani. (Utóbbi, és annak majdnem teljes leletanyaga sajnos a világháborúban megsemmisült).⁹ Ezek egyértelműen jelzik a település jelentőségét nem csak a keleti kultuszok, hanem a teljes pannoniai vallási élet tekintetében. A tárgyanagy egy része minőségében is kiemelkedik – ilyen például a Mithraeum anyagából szerencsésen megőrződött kultuszkép (Kat. 62.), vagy a Dolichenusnak szentelt nagyplasztikák. (Kat.39 és 40.) Kidolgozásukban vagy témájukban különleges, egyedi tárgyak is, mint a szinte analógia nélküli Hermanubis (Hermés-Anibus) szinkretikus istenét és állat jeleneteket ábrázoló gemma (Kat. 4.) is kerültek elő a településről.

⁸ Barkóczi 1951, 33.

⁹ Radnóti 1948, 138.

A Brigetióra vonatkozó történeti- és az epigráfiai anyagból ismert emellett, hogy jelentős mennyiségű keleti eredetű, vagy keleti régiót megjárt személy is élt a település területén – ami talán összefüggésbe hozható az orientális kultuszok népszerűségével. A keleti lakosságkapcsolat nem csak a katonaság, hanem a polgárság körében is kimutatható.¹⁰ Főleg Szíria, Asia Minor és Észak-Afrika területeiről a 2.sz. vége felé kiemelkedő mennyiségű civil lakosság áramlott Brigetióba.¹¹ A katonaság részéről pedig például a leg. I. Adiutrix egyik vexillatioja részt vett a zsidó háborúban Hadrianus uralkodása alatt.¹² Más, keleten és Szíriában töltött hosszú hadjáratok után, a helyi kultúrával való hosszas érintkezés eredményeként előfordulhatott, hogy a katonák a kelet isteneinek híveiként tértek vissza állandó állomáshelyükre.¹³

A tárgyalt, jelentős mennyiségű és minőségében is több szempontból kiemelkedő, az orientális istenekhez kapcsolódó leletanyag azonban Barkóczi 1951-es Brigetio monográfiája¹⁴ óta csak egy-egy istenre, vagy istencsoportra vonatkozóan, vagy tárgytypusokkal kapcsolatos összeírások melletti említésként lett analizálva.¹⁵ Figyelembe véve a lelőhely jelentőségét, Brigetio ismert kapcsolatait a keleti területekkel és a téma fontosságát a császárkor provinciális vallási életében, az adatok feldolgozatlansága a brigetiói, és pannoniai kutatás hiányaként áll. Mivel az ELTE feltárásai jelenleg is folynak Brigetio területén, a település vallási életéről alkotott ismereteink bővítése a jelenlegi régészeti munkálatok javára is szolgálhat.¹⁶

II. CÉLKITŰZÉSEK, A KUTATÁS FŐBB KÉRDÉSEI

A kutatásom célja a brigetiói vallási élettel kapcsolatos ismeretink bővítése, és ezen belül a keleti eredetű kultuszok megjelenések, és a helyi vallásosságban alkotott szerepének vizsgálata, ezáltal annak kutatási hiányának pótlása. Maga a témához kapcsolódó, eddig publikált leletek összegyűjtése után, az ezekkel kapcsolatos kérdések megválaszolása képezi a dolgozatom hangsúlyos részét. Röviden összefoglalva, a megjelenő összes keletinek tekinthető istenalak és kultusz felsorolásával, számszerű kigyűjtésével, majd ezekkel kapcsolatos adatok feldolgozásával foglalkozom.

¹⁰ Kádár 1962, 43.

¹¹ Barkóczi 1951, 28.;

¹² Kádár 1962, 43.

¹³ Milch 1901, 30.

¹⁴ Barkóczi 1951

¹⁵ Előbbire - pl. Tóth 1985; Utóbbira - pl. Gesztelyi 2013

¹⁶ Számadó 1992; Számadó 2010 – A település kutatástörténetének részletesebb tárgyalásához.

Az alábbi, Brigetio vallási életének megismerése szempontjából fontos alapkérdésekre kerestem a választ:

- Milyen istenségek, milyen számban, és milyen típusú leleteken jelennek meg? Ezek közül melyeknek volt tényleges kultusza?
- Mikorra becsülhető a keleti kultuszok megjelenése Brigetio területén? Ez egybeesik-e a korábbi feltételezéssel, hogy a Severus korhoz köthetőek?
- Lokalizálható-e szentélykörzet, vagy olyan negyede Brigetionak, ami a keleti istenségekhez köthető?
- Van-e összefüggés a keleti kultuszok és a keleti lakosság között? Ha igen, milyen istenek esetén, és milyen mértékben?
- Elkülönülnek-e a polgárság és a katonaság istenei? Igaz-e az a korábbi feltételezés, hogy a keleti kultuszok zömmel, vagy kizárólagosan a katonasághoz köthetőek?

A tárgyakat és feliratokat nem csak mennyiségükben, hanem minőségükben is vizsgálom, melyről „A kutatás módszertana” kapcsán részletesebben is beszélek. A minőségi vizsgálatokkal célokom megválaszolni, hogy mely megjelenési formák utalnak a kultusz, és a helyi vallásosságban való gyakorlat tényleges meglétére. Ezen túl, ahol csak lehetséges igyekszem meghatározni, hogy melyik kultuszhoz milyen személyek és milyen társadalmi csoportok köthetőek.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a kutatásnak nem célja a keleti eredetű lakosság önmagában való vizsgálata, pusztán ennek a lakoságnak az orientális istenségek kultuszaiban betöltött szerepe része a kérdésfelvetésnek. Brigetio lakosságának etnikumi kérdései, és azok megválaszolása kívül esnek a kutatás feladatkörén.

III. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

AZ ORIENTÁLIS KULTUSZ FOGALMA, A PSZEUDOORIENTÁLIS KULTUSZ ÉS SZINKRETIKUS ISTENEK

Mielőtt összefoglalnánk a kutatás során alkalmazott módszereket, érdemes tisztázni, hogy pontosan mit is értünk orientális kultusz vagy keleti eredetű vallás alatt. Mint arra már a bevezetőben is utaltam kiemelten a szír, anatóliai és egyiptomi istenekkel foglalkozom. Jelen kutatásnak a zsidó és keresztény emlékek nem tárgyai. Ennek oka, hogy ezek másik társadalmi

csoportokhoz és folyamatokhoz köthetőek terjedtek, mint a politeista vallások isteni, így ezen kutatás módszerei nem alkalmasak a vizsgálatukra.¹⁷

A tárgyalt kultuszok közül sok esetében felmerülhet a kérdés, hogy azok mennyire mutatnak valójában keleties jelleget. Ebben több tényező is közre játszik.

Egyrészt azért, hogy különböző népek érintkezéskor új társadalmi csoportokkal találkoznak az istenek, akik más kontextusban máshogy értelmezik a mitikus alakokat, azok új funkciókat vehetnek fel.¹⁸

Emellett szinte az összes keleti isten esetében meghatározó az „interpretatio”-nak nevezett azonosítása folyamat. Ennek során egy másik valláshoz vagy hitvilághoz tartozó mitikus alakot, istent, vagy mítoszt egyeztetnek hasonló, vagy azonos szerepet betöltő alakokkal a saját vallásukból.¹⁹ Az interpretatió átírt isteneket szinkretikus isteneknek is nevezhetjük

Példaként nézzük Mithras római misztériumvallását, mely egyértelműen inkább tekinthető az istenség nyugatias, szinkretikus változatának.²⁰ Már régóta ismert, hogy a „keleti” Mithras vallás lényegében csak a birodalom nyugati területin örvendett népszerűségnek. Még az is felmerült, hogy a kultusza egyenesen a Duna-mentén alakulhatott ki, a keleti lakosság által idehozott, és nyugati színt nyerő magból. (Ezt az, hogy Pannoniában több felirata van Mithrasnak, mint bármely más részén a birodalomnak alátámaszthatja.) Mithras emellett, a Napistent-Napisten egyeztetve, gyakran Sol-lal vagy Sol Invictus-szal szinkretizált.²¹

Mindezek ellenére, ezeket a pszeudo-orientális, csak eredetükben keleti kultuszokat is orientális vallásoknak tekinteném. A kutatói hagyomány mellett, a gyakorlati szempontok is vezényeltek ebben - az együtt élő politeista vallások között nehéz határokat húzni, megmondani melyik isten mikor számít „inkább” Ízisznek, mint Fortunának, vagy fordítva. Emellett, az ismert keletről származó lakosság miatt, kik olyan személyek, akik az 'eredeti' keleti magkultusszal, és a nyugati szinkretikus változatokkal egyaránt érintkezhetek, és így vallásuk kifejeződése az

¹⁷ A „Deo Magno Aeterno” feliratokat a zsidósághoz kötöttem a településen. Ennek bizonyítéka, hogy a RIU 0440 brigetiói feliraton a „synagogam” mellett említették az Örök Isten személyét.

¹⁸ pl. Gesztelyi 2016 – Magna Mater/Kybele különböző szerepeiről az eltérő kontextusokban. Ld. továbbá Harpokratés esetét a dolgozatban.

¹⁹ Ando 2005, 41.

²⁰ Vágási 2016

²¹ Vágási 2016, 98.; A kutatás során a „Sol Invictus” dedikációkat nem soroltam ennek ellenére a Mithras dedikációkhoz. Mithrashoz való közvetlen kapcsolódási pont nélkül ugyanis ezek lehetséges, hogy csak az állami Napistenhez szólnak, amire különösen egy legiótábor közelében nagy az esély. A Brigetioiban előkerült Sol Invictus, de nem egyértelműen Mithras dedikációk a következők: CIL 03, 04301; CIL 03, 04296

orientális és keleti közötti határon állhatott. A dolgozatban kerestem ezeket a kulturális határokat.

MÓDSZERTAN

Mint említettem a kutatásom célja a már publikált, ismert leletanyag rendszerezése és értelmezése. Ennek okán egyik legfontosabb módszerem a korábbi Brigetióval kapcsolatos kiadványok vizsgálata, belőlük az összes orientális istenséghez köthető lelet kigyűjtése, majd katalógusba rendezése, ebben a velük kapcsolatos összes ismert adat felsorolása volt. (Az ebből készült katalógus képezi a dolgozat Mellékletét.) A munka során különös figyelmet fektettem arra, hogy ne csak a jelenlegi gyűjteményekben megtalálható, hanem a mára már elveszett és megsemmisült tárgyakat is kigyűjtsem. Kiemelten fontos megemlíteni az egyiptomi kultuszhoz – mely anyagának nagy része magángyűjteményekbe szóródott szét²² - és a Mithraeum leletanyagának leírásához köthető információink töredékességét. Adatok hiányával azonban nem csak az elveszett tárgyak esetén találkoztam – rengeteg Brigetio korai ásatásaiból származó leletnél nincsen rögzítve annak lelőhelykörülménye.²³ Ez az egyik kérdésem (volt-e keleti szentélykörzet?) kapcsán nehezítette meg különösen a válaszadást. Mivel a tárgyak több mint feléről nincsen lelőhelyadat, a kérdést a hangsúlyos leletek, így a szentélyek, vagy a nagyplasztikák előkerülési helyének azonosításával közelítettem meg.

A tárgyakat és feliratokat azok típusa és a hozzájuk köthető kultuszok alapján is rendszereztem. Mivel az egyik legfontosabb kérdésem az, hogy melyik istenek tisztelete volt valójában a helyi vallásosság része (szemben azokkal, amik csak egyéni ízlés vagy véletlen folytán, valódi kultusz nélkül voltak jelen), felállítottam egy egyszerűsített elemzési rendszert, tárgytípusok szerint. Ennek alapja az a feltételezés, hogy vannak olyan tárgytípusok, amik biztosabban jeleznek egy helyi kultuszt, mint mások. A rendszere a következő:

Egyértelműen fennállt egy kultusz, amennyiben ismerünk az istenséghez köthető szentély. Mivel a nagyplasztikai alkotások – különösen, ha dedikációval társulnak - általában ezekben álltak azok is igazolni tudnak egy kultuszt. Nagyon valószínűen fennállt akkor is, ha találkozunk dedikációkkal, de ezek esetén már a további kontextust, és azok mennyiségét is vizsgálni kell. Szarkofágok és sírfeliratok kapcsán ugyanez a helyzet – habár nagyon valószínű, hogy egy szarkofág tulajdonosa helyi személy volt, vagy helyi kapcsolatokat kellett ápolnia,

²² Wesetzky 1961, 54.

²³ pl. Milch 1901 – A kezdetleges katalógus a leírás végén a legrövidebb felsorolása csupán a leleteknek, és nem lehet belőle eldönteni, hogy melyek tartoztak a Dolichenum eredeti használatának rétegeihez, melyek kerültek pedig elő a szentély későbbi újrafelhasználásának időszakából. / A katalógusba összegyűjtött legtöbb tárgy esetén azonban akár még az sincs rögzítve, hogy Szőnyön belül melyik régióban került elő.

önmagában, kontextus nélkül ez nem igazol vallási tevékenységet. Utalhat kizárólag egyéni ízlésre, illetve nem biztos, hogy az eltemetett személy helyi lakos volt. A kispasztikákat egyesével kell vizsgálni. A kisebb méretű, és kereskedelme útján könnyen terjedő és könnyebben elveszíthető tárgyaknál azok mennyisége és előkerülése környezetének figyelembevételével vizsgáltam a kultusz meglétének lehetőségeit. A kisleletek esetén kulcskérdés eldönteni, hogy kultikus tárgyak-e, különösen a szentélyek kapcsán. A kultikus kisleletek természetesen erősen jelzik a kultusz meglétét, méretüktől függetlenül. A gemmák és ékszerek esetén pedig valószínűbb, hogy csak a személyes ízlésre utalnak, mint egy kultuszra. Jelenlétük inkább az ikonográfia népszerűségét, mint valódi kultusz meglétét jelzi.²⁴

Ezt a rendszert csupán segédletként és kiindulási pontként alkalmaztam, és minden egyes leletet és kultuszt saját kontextusában értelmeztem.

Megpróbáltam azonosítani, hogy az itt talált leletek hol készülhettek, azonban erre sajnos csak a legritkább esetben volt lehetőségem. A legtöbb tárgy esetén inkább csak azt tudtam azonosítani, hogy biztosan nem itt készült – azt, hogy valami biztosan helyi gyártmány sokkal nehezebb kimondani. Amikor viszont ez lehetséges, az tovább igazolja a helyi kultuszát a kapcsolódó istenségnek, hiszen a helyi iparosok csak akkor gyártottak kultikus tárgyakat, ha azokra igény volt.

A feliratok kapcsán az egyik legfontosabb módszerem a névanyag vizsgálata volt. A dedikációk esetén a felajánló neve alapján vontam le következtetések a személy társadalmi helyzetéről, neméről, arról, hogy a katonasághoz tartozik-e, illetve, amennyiben esély adódott rá, hogy egyértelműen keleti eredetű-e a személy. A névtani vizsgálatokkal való azonosítása egy személy eredetének rengeteg kérdést vet fel. Először is, fontos leszögezni, hogy ha valakiről nem is tudjuk bizonyítani, hogy keleti származású, ez nem jelenti, hogy nem volt az – csak annyit, hogy nincsen erre bizonyíték. Ez különösen fontos Pannónia esetében, ahol Caracalla császár 212-es polgárjogadómozgása után az itt élő lakosság jelentős része felvette a császári nevezéket.²⁵ Ez jellemzően a *nomen gentile* (Aurelius, Aurelia) és a *praenomen* (Aurelius) esetén látható. A fő segítséget egy személy eredetének meghatározásában így a *cognomina* jelentheti. Azonban itt sem kellett megőrizni a keleti eredetű nevet. Csak úgy, mint ma is, rengeteg név esetében pedig nem lehet azt valamilyen régióhoz, vagy társadalmi csoporthoz kötni. Kutatásomban csak az egyértelműen keleties neveket, illetve azokat a szerencsés eseteket

²⁴ Gesztelyi 2001, 9.

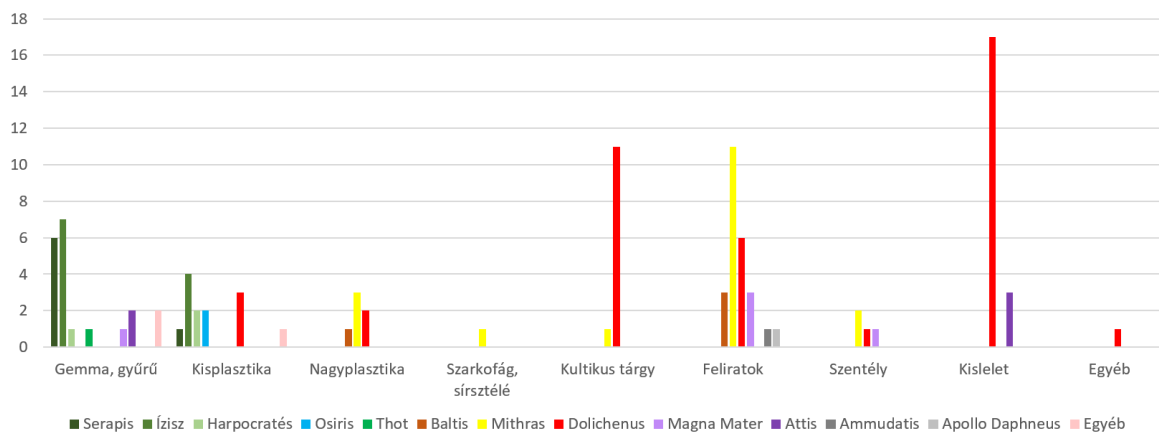
²⁵ Szabó 9, 1.

melyekben a dedikáló vagy elhunyt személy származása fel van tüntetve a feliratban tekintetem keletinek.

A fenti módszerek alapján leszűrt adatokat ezután vizualizáltam, majd megpróbáltam összesítésük alapján általános, illetve egyes istenekre és kultuszaikra vonatkozó következtetéseket levonni.

Végezetül, kiegészítésként a Brigetióra vonatkozó forrásanyagot is átvizsgáltam, keresve benne utalásokat keleti kultuszokra, vagy azok tisztelőire a települések környezetében. Egyetlen ehhez kapcsolható említést találtam, Cassius Dio-tól aki a Duna menti esőcsodát Arnuphis egyiptomi mágushoz társította.²⁶ Azt, hogy pontosan merre történhetett, hova kapcsolható a legenda nehéz meghatározni, de mivel tudjuk, hogy Marcus Aurelius a quadi elleni hadjárata során esett meg, Brigetio nagyobb régiójához kapcsolhatjuk. Azonban mivel az említett pap Marcus Aurelius kíséretének volt csak a tagja, és nem a helyi lakosság részét képezte, nem lehet ez alapján több következtetést levonni, minthogy járt a területen Egyiptomból származó papi pozíciót betöltő személy. A helyi vallásosságra gyakorolt hatását nem tudjuk a szövegrészlet alapján kimutatni.

IV. A LELETANYAG

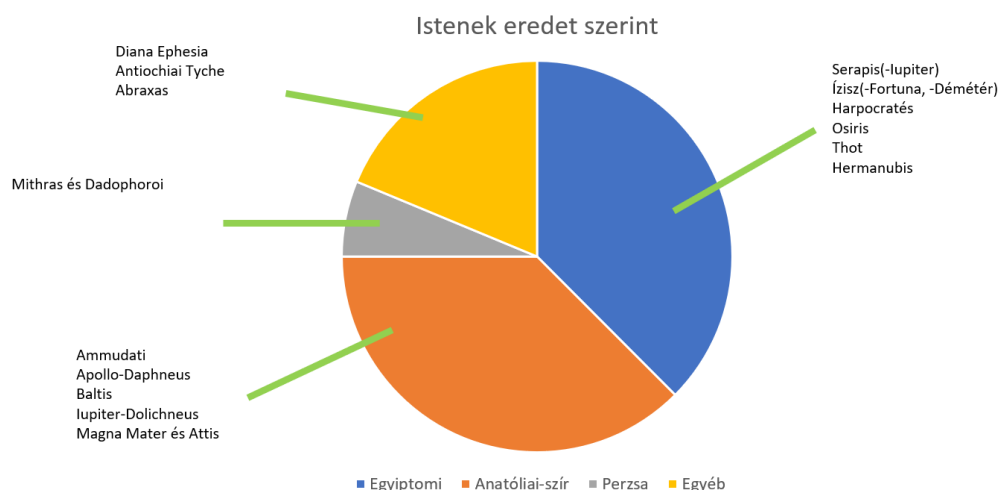

2. kép – A Brigetióban előkerült keleti kultuszhoz kapcsolódó leletek mennyisége, és típusai.

A továbbiakban a leletanyag részletes bemutatását fogom végezni, a tárgyalt módszerek segítségével. Istenenként és kultuszonként haladva igyekszem megválaszolni a megfogalmazott kérdéseket, és bemutatni, hogy milyen jelleget ölthettek az egyes vallások Brigetio területén.

²⁶ Cass. Dio. LXXXII 9. könyv 29.

Mint azt a mellékelt diagramm (2. kép) is mutatja, 12 orientális különböző orientális istenalakot, és 3, a témához kapcsolódó, de az „orientális” vagy „pszeudoorientális” definíciónknak nem megfelelő istenséget azonosítottam a település leletanyagából. Ezeket a kultuszokat eredetük alapján további alcsoportra osztottam: Egyiptomi, Anatóliai-Szír, Perzsa és Egyéb.

3. kép. A dolgozatban tárgyalt istenek eredet szerinti eloszlása.

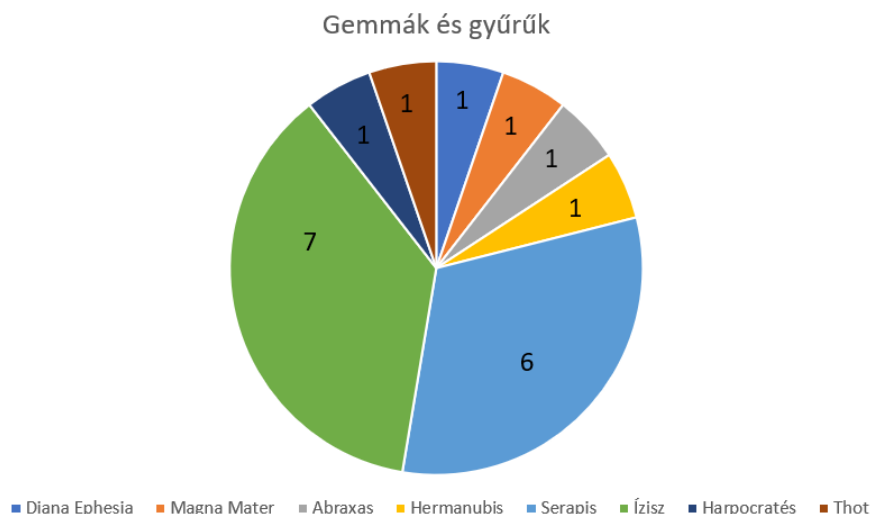
Azonnal szembetűnik, hogy egyiptomi és anatóliai istenekből közel ugyanannyi (6-5) féle jelent meg. Ez az adat azonban csalóka – ha összevetjük, a 2. kép adataival, láthatjuk, hogy bár a sokféleségben az egyiptomi kultusz felülmúlja a szír eredetűeket, a leletek mennyiségét, és kultuszok jelenléte szempontjából vett minőségét nézve, meg se közelíti annak a jelentőségét. Se felirat, se dedikáció nem köthető az egyiptomi istenvilághoz – sőt, még nagyplasztika, vagy sztélé sem kapcsolódik hozzá. (Emellett, Mithras kapcsán tárgyalt okokból tekinthető az itt perzsaként felsorolt istenség inkább egy Dolichenusszal összefüggő, szír kultusznak.) Már ez a leletek mennyiségét és minőségét áttekintő megfigyelés is arra enged következtetni, hogy azok a keleti kultuszok, melyekhez ismerten kapcsolódott a kultusz eredetéhez köthető lakosság (szír) is, népszerűbbek voltak a településen, mint azok, amelyeknek nincs nyoma (egyiptomi).

A tárgyak egyenkénti leírását a mellékelt katalógusban végeztem el, melyben olvasható mindnek részletes leírása. A dolgozatban nem ez, hanem azoknak Brigetio kontextusába helyezése a célom.

EGYIPTOMI ISTENEK

Összesen 23db tárgy kapcsolódik hozzájuk, melyek mind a gemmák, gyűrűk, kisleletek és kisplasztikák közül kerültek ki. Ezek közül az egyiptomi istenségek a gemma- és ékszeranyagban való jelentőségét érdemes először vizsgálni. A 23 leletből 15 ugyanis ebbe a

kategóriába esik, ami a gemmakereskedelem és az egyiptomi-alexandriai kultuszok közti összefüggésre utalhat.

4. kép: A Brigetióban talált gemmaleletek eloszlása. A diagram szeletein látható számok a leletek darabszámát jelölik.

Brigetio, Pannonia egyik legfontosabb gemmalelőhelyeként van számontartva,²⁷ és olyan különleges leletek is, mint a Ganymédés gemma is köthetőek hozzá.²⁸ Mivel nem ismerünk utalást arra, hogy a település környezetében gemmagyártás zajlott volna, ebből következik, hogy az ékszerkövek kereskedelme intenzív volt a tábor irányában, minden. Minden leletnek kereskedelmi úton, vagy a katonasággal kellett idejutnia²⁹ Az egyiptomi leletanyag zömét kitevő gemmák esetén azonban azok eredete, a műhelykérdés, a legtöbb esetben megoldatlan. Mesterkéz a legritkább esetben azonosítható, és inkább ikonográfiai jellemzők regionális népszerűsége alapján lehet a tárgyakat készítő régiókhoz kötni. Hasonló problémákba ütközünk a datálás kapcsán is.³⁰ Emellett a gemmák, mint kicsi, és általában a tulajdonossal magával hordozott tárgyak igen gyakran és könnyen elveszthettek – így fennáll az esély, hogy ha csak 1db gemma ismert valamilyen istenhez tartozóan, akkor az nem kultuszra, vagy akár egy helyi hívő meglétére utal, hanem csupán az éppen itt járó tulajdonosa elvesztette. Ugyanez igaz a gyűrűkre is, amiket ezért a gemmákkal együtt tárgyalok. (ld. 3. kép)

Azon gemmák, melyeket lehetséges helyhez kötni, mind Alexandriából származnak. Ezt összevetve az előbbi felvetéssel, és az egyiptomi leletek hiányával a kultuszt igazolni tudó

²⁷ Gesztelyi 2001, 3-4.

²⁸ Gesztelyi 2001, 52. 67. tétel.

²⁹ Gesztelyi 2001, 21. – A szerző emellett kiemeli, hogy a leletcsoport erősen heterogén, nem egy területről származik.

³⁰ Gesztelyi 2001, 8.; 17-18.

lelettípusokban, arra következtethetünk, hogy a két település között egy keleti luxuscikket Pannoniába szállító kereskedelmi kapcsolat állhatott fenn. Talán ezzel lehetséges magyarázni az ikonográfiájában idegen, egyértelműen keleten készült 2 Osiris plasztikát (Kat. 20, Kat. 38) is – itt járó alexandriai kereskedők veszhették vagy adhatták el őket. Ez megmagyarázza, hogy miért nem a szinkretikus Serapis formájában láthatóak, amely sokkal könnyebben befogadható a római környezetben.³¹ Bár ez az elmélet megmagyarázza pár kérdését a leletanyagnak, biztosan nem bizonyítható³². Mivel ezek kontextusa nem ismert, nem tudjuk, hogy elveszett tárgyról, vagy direkt, szentélyekbe tett felajánlásokról lehet-e szó. Emellett fontos megemlíteni, hogy a szinkretikus istenek voltak valójában a népszerű istenek magában Alexandriában is, így az, hogy onnan származó kereskedők hozhatták volna magukkal a klasszikus ikonográfiájú tárgyakat csak részlegesen indokolható. Mindenesre, a kisplasztikai anyagban, annak ellenére, hogy ismerünk műhelyt Brigetióban³³, egyetlen egy egyértelműen helyi készítése leletet sem találunk, sőt, a többségük kifejezetten hellénisztikus ízlésvilágot mutat.

Az egyiptomi vallási ábrázolások jellemzői a legritkább esetben jelennek meg nyugaton, ahol idegennek bizonyult az ábrázolásmód, és az ikonográfia. Kiemelendő, hogy egyetlen istenség (Hermanubis) jelenik csak meg az Egyiptomban tipikus ember-állat keveréklény formájában. Az összes többi istenség emberként, azon belül is általában a nyugati ikonográfia erősen szinkretikus elemeivel keverve jelenik meg.

Habár a gemmák és a bronzok sem keltezhetőek pontosan, mindkét tárgytypusról elmondható, hogy többségükben a 2-3.sz.-hoz, avagy a Severus korhoz kapcsolódnak. A kilengés, a Kat. 7.-es gemma az 1.sz.-ból több mint lehetséges, hogy a Severus korban is használatban volt. Nem feltétlenül kellett a leletnek Brigetióba már ebbe az időszakba eljutnia sem – a kor jelentős keleti-nyugati népmozgásaiban akár a 3.sz.-ig barangolhatott az örökölt lelet birodalom-szerte, mire eljutott végső helyére. Az egyiptomi típust mutató kisplasztikák (pl. Kat.20 -Osiris) nem keltezhető.

Az egyiptomi istenekhez kapcsolódó leletanyag az évek során szétszóródott magánygyűjteményekbe, és az ország számos múzeumjába.³⁴ Emiatt, és a lelőhelykörülmények

³¹ Serapis és Osiris kapcsolatáról az istenekről szóló szekcióban további adatok.

³² Az egyetlen említése a terület és Egyiptom kapcsolatának a korábban tárgyalt Marcus Aurelius esőcsoda, amely ismertetett módon vallástörténeti információkkal nem szolgál.

³³ Bizonyíték erre a „Romulianus Artifex” felirat (Fel. 4), melyet később részletesen is elemzek. Bartus 2011-ben láthatóak további információk, a legújabb adatok a Brigetiói műhelyről.

³⁴ Wesetzky 1961, 54.

hiányos dokumentációja miatt, nem lehetünk biztosak benne, hogy a teljes leletanyagot sikerült összegyűjteni. A tárgyanyagból csak kettő rendelkezik lelőhely-adatokkal (Kat. 36., Kat. 61.) de ezek közül az egyik azonosítása rendkívül kétes, a másik pedig egyértelműen másodlagosan került a „Duna-medre”-ként jelölt feltáráshelyére. Egyiptomi jellegű vallási kerület létezésére semmilyen bizonyítékunk nincs.

SERAPIS Iupiter-Serapis

Leletek: Kat. 5?, Kat. 6 – 2db gyűrű, Iupiter-Serapis; Kat. 7, Kat. 8., Kat. 9., Kat. 10? – 4db gemma; Kat. 37.- 1db márványszobor, Hélioserapis, Iupiter-Serapis jellemzőkkel.

Serapis alakja valószínűleg alexandriában alakult, talán tudatos, a Ptolemaidák vagy akár maga Nagy Sándor vezette program eredményeként.³⁵ Az isten erősen szinkretizált, az egyiptomi istenségek közül Osirishoz és Ápishoz, görög oldalról pedig a kthonikus istenekhez, mint például Hádészhoz köthető. Mint a keleti uralkodókkal összeforrt isten, Héliossal is összefüggésbe hozták.³⁶ Gyakran alakja felváltotta Osiris szerepét, mint Ízisz párja a nyugati ikonográfiában. A brigetiói anyagban is hasonló jelenséggel találkozunk. A Kat. 7.-es jelölésű gemmán Ízisz, Serapis és Harpokratés alakjai láthatóak egymás mellett, Serapisszal alkotva meg az istencsalád képét Osiris helyett.

A kultusz római terjeszkedése során az istenalak újabb szinkretizmuson esett át, és egyeztetve lett Zeus-Iupiter alakjával is, mint fő-, és atyaisten.³⁷ A brigetiói anyagban 2db gyűrűvel találkozunk, melybe Iupiter-Serapis alakját vészték. A gemmákon ezzel szemben mindig, mint Serapis szerepel, nem visel semmilyen Iupiter-attributumot. Ez lehet egyszerű véletlen folytán így, vagy utalhat arra, hogy a gemmák inkább származhattak egyiptomi műhelyből, mint a gyűrűk. A márványszobron (Kat. 37) talán, mint Hélioserapis ábrázolták, de ezen leleten is a Zeus-Iupiter ikonográfiát követő arcábrázolást láthatjuk.³⁸

Ízisz után Serapishoz kapcsolódik a legtöbb gemmalelet. (ld. 3. kép) Ez utalhat az isten népszerűségére az ékszerek terén, de nem igazolja aktív kultusz jelenlétét.

ÍZISZ Ízisz-Fortuna, Ízisz-Démétér

Leletek: Kat. 7, Kat. 10? – 2db gemma; Kat. 16, Kat. 17, Kat. 36. – 2 db kisplasztika; Kat. 61.? – 1db Serpenyő-töredék; Kat. 11. – 1db gemma, Ízisz-Démétér; Kat. 12., Kat. 13, Kat. 14., Kat. 15. – 4db gemma, Ízisz-Fortuna; Kat. 21. – 1db kisplasztika, Ízisz-Fortuna;

³⁵ LIMC/ VII-1, Sarapis 666.

³⁶ Paulovics 1916, 140.

³⁷ LIMC/VII-1, Sarapis, 667.

³⁸ Paulovics 1916, 191. 131

Ízisz kultusza Pannoniában nagy népszerűségnek örvendett, melynek legjobb bizonyítéka a Savariában található Iseum, mely szintén a Severus-korban érte fénykorát. Misztériumként megjelenő kultusza erősen eltért annak egyiptomi megvalósulásától, jellege egyértelműen pszeudo-orientális, szinkretikus istenalak. Fő funkciója, mint védő-, vagy szerencsehozó istennő.³⁹ Íziszt tipikusan állva, hosszú ruhában, egyik kezében bőségszaruvál, másikban a sorsot vezénylő kormánylapáttal ábrázolják, gyakran szarvakkal és modiuszal a fején. Ez egészül ki más istennők attribútumaival szinkretizmusok esetén.⁴⁰ Brigetióban is találkozhatunk az Ízisz-Fortuna ábrázolások mellett (4db) egy Ízisz-Déméter képet viselő gemmával.

Az istennőhöz a gemmák mellett több kisplasztika is tartozik. Kettő ezek közül kontextus nélküli, és mára elveszett, de Paulovics leírása alapján a hellénisztikus ízlésnek megfelelően, valószínűleg egy alexandriai műhelyben készülhettek.⁴¹ Az Ízisz-Fortuna kisbronzról már nehezebb eldönteni hova kötődhet. Nem csak a szinkretikus jellege, hanem kialakítása is erősen nyugatias jeleget tükröz, de nincsen bizonyíték arra, hogy helyi műhelyben készült volna.

A nagyobb számú plasztika alapján, az egyiptomi istenségek közül Ízisz a legvalószínűbb, hogy talán valamilyen módon tényleg a vallási élet része volt, Serapis és Harpocratés alakjai pedig rajta keresztül jelenhettek meg.

Az Ízisz-Harpocratés kerámiatöredék kérdéseit Harpocratés kapcsán fogom tisztáni.

HARPOCRATÉS

Leletek: Kat.7 – 1db gemma; Kat. 18, Kat. 19. – 2db kisplasztika; Kat. 61. – 1db serpenyő-töredék

Harpocratés az egyiptomi Horus alexandriai interpretatio-ja. A gyermekistennek szülei Ízisz és Osiris, vagy az Osiris szinkretizmus Serapis. Alakja az Ízis-kultusz részeként terjedt a birodalomban.⁴² A gyermekisten nem csak nevében változott meg – melynek oka valószínűleg a kiejtés nehézsége volt a görög és latin lakosság számára – hanem funkciójában is. Horus jellegzetes, szája előtti, vagy állát érintő kéztartását félreértelmezve mint a titkok és csend istene értelmezték, szemben valódi funkciójával, ami inkább a görög-római Apollóhoz hasonlított.⁴³

³⁹ Paulovics 1916, 195.

⁴⁰ Paulovics 1916, 195-196.

⁴¹ Paulovics, 1942.

⁴² LIMC/ IV-1, Harpocrates, 415.

⁴³ Varro - Marcus Terentius Varro, *De Lingua Latina* 5.10

A szinkretikus istenalak csak a gyermek Horus ikonográfiáját és tulajdonságait vette át, a felnőttét nem.

A korábban már Serapis és Ízisz kapcsán leírt istencsalád gemma (Kat.7.) mellett Harpokratés 2db, kialakításában erősen eltérő kisbronzon jelenik meg. Mint Ízisz esetében is láthattunk keleties jellegű, és nyugatias ábrázolást is Brigetioban, Harpokratésnál is előfordul mindkét féle eset. A Kat. 18. megjelenítési módja, póza a gyermekisten nyugati megjelenítéseire hajaz, míg a Kat. 19. az egyiptomi jellegű ábrázolásokra hasonlító. Ez utóbbi a legtöbb esetben egyiptomi műhelyekhez köthető, melyet ebben az esetben csak a lelet hiányossága miatt nem tudunk biztosan állítani.

Végül Delbó említi a brigetiói kerámianyagot feldolgozó doktori dolgozatában⁴⁴, hogy egy serpenyő-töredék díszítései talán azonosíthatóak, mint Harpokratés és Ízisz szimbólumok. A szerző is megjegyzi, hogy az azonosítás nem biztos, és lehet, hogy csak egy Amor figura látható virágok között – ezt tartom a valószínűbb értelmezésnek. Egyedül egy – azonosításában szintén kétes – Attis mécsessel találkozunk a kerámiaanyagban ezen a leletek kívül, amely a keleti vallásokhoz köthető. Tekintve, hogy a Harpokratés kultusznak a lakosság körében való népszerűségére, amely előfeltétele lenne annak, hogy az alak megjelenhessen a helyi fazekasok termékei között nincs bizonyíték, a tárgyat nem tartom relevánsnak.

OSIRIS

Leletek: Kat. 20 – 1db bronz kisplasztika; Kat 38 – 1db fajansz ushébti kisplasztika

Osiris alakja sok különböző szerepkörhöz társítható, de legfontosabb funkciója, mint a halál és feltámadás istene ismert.⁴⁵ Előkerült Brigetioban kettő Osirist ábrázoló szobor is, melyek közül egy vizsgálható ma is. Ez a tárgy (Kat. 20.) kialakításában múmiaszerű, és tipikusan egyiptomi attribútumokat láthatunk (például atef koronát, vagy hekát) az isten kezében. Silánysága miatt részletei nem vizsgálhatók, de egyértelműnek tűnik így is, hogy egyiptomi jellegeket igen, görög-rómaikat pedig nem hordoz. Különösen fontos ezt kiemelni, hiszen tudjuk, hogy Serapis, a szinkretikus Osiris változat, ha nem is kultuszként tisztelt, de ikonográfiájában ismert volt Briegtioban, mint azt a gemma- és gyűrűanyag mutatja. Kirívóan keleties megjelenése alapján egyiptomi eredetet, talán Egyiptomhoz köthető tulajdonost is feltételezhetünk.

A másik tárgyról egy hiányos leírással rendelkezünk csak Lovastól⁴⁶, aki a leletet 'ushébti'-ként, egy jellegzetesen egyiptomi temetkezésekhez köthető tárgyként azonosítja azt. A rövid

⁴⁴ Delbó 2019, 153-154.

⁴⁵ Lásd: LIMC/ VII-1, Osiris 107-108.

⁴⁶ Lovas 1933, 8.

jellemzés és ezen azonosítás, illetve az egyiptomi fajansz használatának ritkasága⁴⁷ annak származási helyén kívül a lelet hiányában is arra utal, hogy az Egyiptomból származik, konklúzióink így azonosak maradnak – Osiris kultusza valószínűleg sose honosult meg Brigetióban.

THOT Thot-Mercurius

Leletek: Kat. 12.? – 1db gemma

A tárgyat Gesztelyi is csak egyetlen azt leíró publikációban azonosítja Thot-Mercuriusként, a további esetekben egyszerűen egy Ízisz-Fortunát megkoronázó Mercuriust említ.⁴⁸ Amennyiben elfogadjuk az értelmezést (melyben fő kérdés, hogy az isten feje melletti vonal egy lótuszlevél, Thot egyik attribútuma-e), egy újabb hellénisztikus szinkretizmussal találkozunk. A Hermes Trismegistusnak is nevezett istenalak az ókori irodalomban, mint a „Hermetica” írója volt számotartva, mely a hermetikus filozófia és miszticizmus alapműve. Hermes Trismegistus alakja teljesen eltér mind Herméstől mind Thottól.⁴⁹ Inkább, mint ez az absztrakt, filozófikus alak jelenik meg, kultuszáról nem igazán beszélhetünk. Brigetióba véletlenszerűen kerülhetett, nem volt kultusza.

HERMANUBIS

Leletek: Kat. 4. – 1db gemma

Hermanubis Hermés és Anubis szinkretikus istensége, mely a kettejük halálisteni, psychopompos-i jellegét ötvözi, elvesztve a nyugatias kontextusban értelmét vesztett eredeti funkcióját Anubisnak, mint a bebalzsamozásának az istene⁵⁰ Alakja összefügg Serapis és Ízisz kultuszaival, és így Alexandriával.⁵¹ A Gesztelyi által egyértelműen egyiptomi műhelyhez (amit igazol, hogy nem teljesen antropomorfizált az ikonográfia) kötött lelet, így legnagyobb valószínűség szerint alexandriai.⁵² A gemmára vésett IWHAIWWIAIAW varázsfelirat illetve a két oldalán látható, állatokat ábrázoló jelenet (melyek együttese szinte analógia nélküli) alapján egyértelműen egy varázsgemmáról van szó. Ez még erősebben utal arra, hogy nem Hermanubis alakjának tisztelete, hanem a gemma valószínűleg potenciálnöveléssel kapcsolatos mágikus ereje miatt volt a tulajdonosa kezén. Kultuszra nem nyújt bizonyítékot.

⁴⁷ A fajanszról részletesebb olvashatunk a Friedman-Borromeo 1998-as monográfiájában.

⁴⁸ Gesztelyi 2013, 16.; Gesztelyi 2001, 41. 27.L.1933; Gesztelyi 2003, Nr. 58.

⁴⁹ Kingsley 1953, 3-4.

⁵⁰ Stefanović 2013, 506-507.; Lásd továbbá: LIMC/I-1, 'Anubis' 862–873;

⁵¹ Stefanović 2013, 507.

⁵² Gesztelyi 2013, 18.

ASIA MINOR ÉS SZÍRIA ISTENEI

A dedikációkon és egyéb feliratos anyagon túl is egyértelműen látszik, hogy mennyivel nagyobb mennyiségében és jelentőségében az Asia Minor, avagy Anatólia és Szíria területéhez kapcsolódó leletanyag. Visszatekintve a 2. képre, láthatjuk, hogy minden leletanyag típusból kerültek ki tárgyak, és hogy ezen istenek esetében már szentélyekről is beszélhetünk. Ásatással egy Dolichenum és egy Mithraeum lettek, egymáshoz közel, a canabae területén azonosítva. Azonban az epigráfia anyag, illetve az előkerült szétszóródott Dadophor-Mithras plasztikák alapján feltételezhető egy Magna Mater oltár, illetve egy-vagy több másik Mithraeum jelenléte is a településen, valószínűleg a municipiumban. Ezek régészeti azonosítási a jövő kutatásának lehet témája.

Egyiptommal ellentétben Ásiához korábban felvázolt módon viszonylag nagy mennyiségű Brigetióba áramlott lakosságot tudunk kapcsolni, mely személyek vegyesen kötődnek a civil, és katonai társadalomhoz is. (A keleti civil lakosság megjelenése a régióban valószínűleg a Borostyánkőúttal és a Severus-konjunktúrával függ össze.⁵³) Ezek közül az alábbi, nevük, vagy volt lakóhelyük említésével a régióhoz kapcsolt személyek dedikáltak orientális istennek oltárt. (5. kép) A listából a Fel. 2.-t mindenképp fontos kiemelni, mely a Dolichenum kultuszszobrának magának dedikációja, és amelyen egyértelműen egy Doliche közeléből származó személy teszi a felajánlást – ezzel mutatva a lakosság és a kultusz között megmaradt kapcsolatot.

FEL. SZÁM	FELIRAT	SZÁRMAZÁSI HELY	TÁRSADALMI HELYZET	LELET JELLEGE	LELŐHELY	KOR
2.	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) / Domitius Titus dec(urio) / Seleu(cia) Zeugm(a)e pro salute / sua et suorum om(nium) v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)</i>	Seleucia Zeugma (Kommagéné régiója)	Decurio rangú polgár férfi	Dedikáció, votív szobor bázisán. Dolichenus	Dolichneum	193-230
7.	<i>Deae Balti / Coccei(a) / Marcia / iuss(u) deae</i>	Anatólia	Rabszolga vagy szabadosnő	Dedikáció, mészko oltáron. Baltis	Ny Szőny (Környe másodlagosan)	101-250
8.	<i>[Balt]i Aug(usto) sac(rum) // Aureli(a) Euretane(?) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)</i>	Anatólia	Polgárásszony	Dedikáció, mészko reliefes oltár. Baltis	Kelemantia (Izsa)	151-300
9.	<i>Deae Balti / Flavia Vic(torina) / pro se et p(ro) suis om(nibus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)</i>	? A Flavia császári nevezék alapján valószínűleg nem helyi.	Polgárásszony	Dedikáció, mészko oltáron. Baltis	Kelemantia (Izsa)	151-300
15.	<i>M(agnae) D(eum) M(atri) / Valer(ia) Marina / [pro sal]lute</i>	Anatólia, Kommagéné régiója	Polgárásszony	Dedikáció, mészko oltáron. Magna Mater.	Kelemantia, másodlagosan Brigetióból. Talán Magna Mater szentélyből.	201-250
19.	<i>S(oli) I(nvicto) M(ithrae) / G(aius) Val(erius) Ma(rinianus) / c(ornicularius) l(egati) l(egionis) I adi(utricis) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)</i>	Anatólia, Kommagéné régiója	Katona, cornicularius legatus legionis a leg.I.Adiutrxben	Dedikáció, oltáron	Mithraeum közelében, másodlagosan felhasznált. Eredetileg a Mithraeumban lehetett.	201-250

⁵³ Tóth 1975, 97.

5. kép: A valószínűleg keleti eredetű személyeket említő dedikációs feliratok Brigetio területéről. A személyek nevei *kékkel* szerepelnek. Az orientális isten nevét *pirossal* szedtem. Az első oszlop a katalógus feliratainak számozására utal.

Az epigráfiai anyag alapján továbbá elmondható (5. és 6. kép), hogy Brigetio ismert keleti lakosai főleg Commageneből, vagy szíriai más, közeli területeiről, mint Doliche vagy Zeugma származnak. (pl. Fel. 2; Fel. 15; Fel. 19), illetve vannak páran, akik Antiochiához (Fel.28., Fel. 30) kötődnek. Érdekes módon nem csak a nagyobb régiót, hanem gyakran akár a konkrét vicust ahonnan származnak is feljegyezték, ami egy szorosabb, érzelmileg fontos kapcsolatra utalhat az otthonukkal. (pl. Fel. 32).⁵⁴

Az egyértelműen jelzett eredetek szerencsés eseti mellett találkozunk több névvel, amelyből következtethetünk a keleti származásra. Ezeket a kutatás során keleti eredethez kötöttem, azonban kiemelem, hogy az azonosítás nem lehet sose teljesen biztos. Ekapcsán fontos figyelembe venni Baltis esetét, ahol mindhárom nevet valószínűleg, de nem biztosan keletinek ítélttem – a bizonytalanság ebben az esetben akár teljesen ellentétes konklúziókhöz is vezethet. Mégis, az istennőt Dolichenus és a többi commagénei istennel együtt vizsgálva, és megtapasztalva a tendenciákat, úgy gondolom helyes a gondolatmenet.

⁵⁴ Kádár 1962, 44.

FEL.SZÁM	FELIRAT	SZÁRMAZÁSI HELY	TÁRSADALMI HELYZET	LELET JELLEGE	LELŐHELY	KOR
25.	<i>D(is) M(anibus) // Aelius Domitius vet(eranus) / leg(ionis) II adi(utricis) domo (Hi)erapuli / cives(!) Surus vivos(!) sibi / fecit o(ptomus) s(it) t(ibi) t(erra) l(evis) / itero(!) Ael(ius) D(o)mit(i)us vet(eranus) leg(ionis) II ad(iutricis) qui supervixit / annis LXXXX</i>	Hiearpuli, Szíria	Veterán legios, a leg. II. Adiutrix-ban	Sírfelirat, mészkő szarkofágon. Attis ábrázolással.	Másodlagos felhasználás Želiezovce templomában	171-250
26.	<i>D(is) M(anibus) // et memoriae L(uci) Art(---) / Apollinaris / Art(---) Pallas / pater et Aninius / Servandus e[t] / Surus Felicis / dulcissimis</i>	Szíria	Rabszolga	Sírfelirat, mészkő sírsztélé, említés.	Legiotábor, D-i temető (másodlagos)	201-250
27.	<i>D(is) M(anibis) / Aur. Basso ex regione Seuma / vico Odia curante Aur. / Marinus filius f. c</i>	Anatólia	Polgárok	Sírfelirat, kő.	Későatnik temető Másodlagosan	220-260
28.	<i>D(is) M(anibus) / Fl(avio) Abbati / ann(orum) XI et Afrani(o) Faus(tino) / Fl(avius) Antioch(anus)</i>	Antióchia	Polgár	Sírfelirat, mészkő sírsztélé.	Legiotáborból D-re. Canabae?	71-151
29.	<i>D(is) M(anibus) // M(arco) Aur(elio) Polideuco dec(urioni) / mun(icipii) Breg(etionis!) ex region(e) / Dulca vico Calan(?) q(u)i / vix(it) an(nos) XXXV M(arcus) Aur(elius) / [---]ORIT(?) / [---]---</i>	Dulca, Kommagéné	Decurio, polgár	Sírfelirat, mészkő szarkofágon	ISMERETLEN	201-270
30.	<i>D(is) M(anibus) / Aureliae Antioch(h)iae / quae vixit annum / M(arcus) Aur(elius) Antioch(h)ianus / dec(urio) mun(icipii) Brig(etionis) et Iunia / Lucilla parentes fil(iae) dulcissimae f(aciendum) c(uraverunt)</i>	Antiochia	Decurio, polgár	Sírfelirat, mészkő szarkofágon	Canabae közelében	201-250
31.	<i>D(is) M(anibus) / A(u)r(elius) Antoni(nus) cives(!) / Surus ex reg(ione) / Dolicu(!) q(ui) vix(it) / ann(os) XXX / Aur(elius) Vibinus / posuit</i>	Doliche, Szíria, szír polgár	Polgár	Sírfelirat, mészkő sírsztélé.	Canabae	201-230
32.	<i>D(is) M(anibis) / Aur. Basso ex regione Seuma / vico Odia curante Aur. / Marinus filius f. c</i>	Zeugma, Odia vicus, Kommagéné	Polgár	Sírfelirat, mészkő sírsztélé.	ISMERETLEN	ISMERETLEN
33.	<i>M(arco) Aur(elio) An[t]o[n]iano do(mo?) ex civitate / Zeugma qui vixit / ann(os) XXV (H)eliodoro(rus) f(ilius) patri dul(cissimo) f(aciendum) c(uravit)</i>	Zeugma, Kommagéné	Polgár	Sírfelirat, kőből.	ISMERETLEN	200-50

6. kép: A valószínűleg keleti eredetű személyeket említő nem dedikációs feliratok Brigetio területéről. A személyek nevei *kékkel* szerepelnek. Az első oszlop a katalógus feliratainak számozására utal.

SOL ELEGABALUS AMMUDATI

Leletek: Fel. 20. – 1db dedikációs felirat

A szír leletanyagban is előfordulnak olyan istenek, akiknek valószínűleg nem volt nagyobb, hosszú életű kultusza. A 20. feliraton Sol Elegebalus állami programmá tett istenkultusza mellett Ammudati, Ammuda védőistenének neve is megjelenik. Elegablus istene szintén Szíriából származott, így talán nem volt idegen a két név társítása a dedikáló számára. Ammuda települése Szíria területén található, és a dedikáció kontextusa alapján feltételezhetjük, hogy a dedikációt innen származó, az I. Adiutrix legióban szolgáló katonák állították, keverve saját istenségüket a szír eredetű állami kultusszal.⁵⁵ Ilyen kisebb léptékű szinkretizmusokkal rengeteg helyen találkozhatunk, egy tipikus jelensége a politeista vallások közti átvételnek.

⁵⁵ Kádár 1962, 54.

Habár nincsen konkrét név említve a feliraton, a felajánlása kontextusa alapján valószínű, hogy a dedikáló katonák Ammudához köthetők valamilyen módon, keletiek.

APOLLO-DAPHNEUS

Leletek: Fel. 24 – 1db dedikációs felirat

Apollo Daphneus a görög-római istennek Antiochiához, azon belül is Daphneus városnegyedéhez köthető változata. Az itt emelt Apollo templomhoz sajátos, keleties vallásosság tartozik. A brigetiói dedikáció különleges – Kádár 1962-es munkája idején például még nem volt ismert semmilyen másik, az istenhez szóló dedikáció a Birodalom nyugati területeiről.⁵⁶ Leginkább a Sol Elegabalus Ammudati istenséghez, vagy a Dolichneus dedikációkhoz lehet hasonlítani. Ezeknek megfigyelhetjük azt a jelenséget, melynek során a keleti lakosság egy tagja eredeti otthona védőistenének ajánlja fel a dedikációt. Ez akár au itteni dedikáló, Cnaeus Curius Lycaeus esetében is igaz lehet. Habár neve nem mutat egyértelműen eredetet, a „Lycaeus” cognomen⁵⁷ az Apollo kultuszhoz köthető. Lehetséges, hogy családja Daphneusban Apollo hívői voltak, és miután át került a hadseregen keresztül Pannoniába, a centurio fenn akarta tartani az istennel a kapcsolatát. Ez az elmélet megválaszolná, hogyan került ide, egy ilyen dedikáció, de bizonyítani az epigráfiai anyagból nem lehetséges.

BALTIS

Leletek: Kat. 41. (Fel. 8.) – 1db Baltis oltár relieffel, és dedikációval; Fel. 7; Fel. 9 - 2db dedikációs felirat.

Baltis a szír hitvilágban mint Baal párja, a szépség és a nők főistene Venus-Iuno-szerű megjelenése ismert– így nem meglepő, hogy egy településen rengeteg Baalból eredő Iupiter-Dolichenus lelettel találkozunk pár Baltisszal is.⁵⁸ A 3 dedikáció mindegyikén találunk neveket, amikből a Fel.7.-en említett „Cocceius Marciája” (szabadosa, vagy rabnője) a neve alapján Barkóczi szerint egyértelműen keletről származhat.⁵⁹ A Fel. 9.-es dedikációról is feltételezi Barkóczi, hogy nem helyi lakoshoz köthető (a Flavia név alapján, mely nem jellemző Pannoniában a korban). Flavia Victorina esetében a keleti eredet, sőt, az, hogy nem helyi születésű polgárról van szó sem igazolható biztosan. Végezetül a reliefes oltár (Fel. 8.)

⁵⁶ Kádár 1962, 56.

⁵⁷ Kajanto 1982

⁵⁸ Kádár 1962, 56-57.

⁵⁹ Barkóczi 1951 ????

dedikálója is úgy tűnik keletről származhatott, bár itt kérdéses, hogy az általunk definiált, Anatóliával kezdődő keletről, vagy görög területről jöhetett-e.⁶⁰

Összegezve, azt láthatjuk, hogy mindhárom a kultuszhoz köthető személy esetében feltételezhető valamennyire a keleti eredet. Ez utalhat arra, hogy míg Dolichenus kultuszát, ami katonai jellegével csábító lehetett az itt állomásozó, a lakosság jelentős részét kitevő legio számára átvették, és beépítették a helyi hitvilágba, Baltis nem tört ki az orientális etnikumok közül. Ezt alátámasztja a relief (Kat. 38.) kiemelten keleties ábrázolásmódja. Valószínűleg Baltis nem találta meg azt az űrt, azt az igényt, amit például egy hadisten ki tudott tölteni Pannoniában – a női lakosságnak nem volt igénye egy másik szépségistennőt átvenni. A szír nők Venus helyett továbbra is Baltisnak ajánlottak fel, és nem szinkretizálódott a két istenalak. Ezt a Dolichenus kultuszhoz, illetve Doliche és Kommagéné régiójához köthető személyek nagy száma alátámasztani látszik.

IUPITER DOLICHENUS

Leletek: Kat.39 – Kisplasztika az Istenről.; Kat. 39, Kat. 40 – Nagyplasztikák, dedikációs oltárok a Dolichenumból.; Kat. 23.-32. – A Dolichenum részletesebben ismert leletanyagának plasztikus elemei – 10db; Kat. 53-Kat. 57. – A Dolichenum nem plasztikus leletei, főként kultikus tárgyak rituális funkcióval. ; Dol. 1-17. – A Dolichenum felületesen ismert leletanyaga

Feliratok: Fel. 1; Fel 2; Fel 3?; Fel 4. ?– Dedikációs feliratok a fentebbi leleteken, Iupiter-Dolichenusnak. 4db; Fel. 5 – Dedikációs felirat Iupiter-Dolichenusnak. 1db.

Dolichenus vagy Iupiter-Dolichenus szinkretikus istenalakja a szír Baalra vezethető vissza. Baalt a keleti kozmológiában betöltött főisteni szerepe miatt ezután a római környezetben Iupiterrel azonosították, és a kultuszának nyugati megjelenéseiben szinte kivétel nélkül, mint „Iupiter Dolichenus” vagy akár, mint „Iupiter Dolichenus Maximus” említik. Attribútumai részben megegyeznek Iupiterével, de öltözete jellegzetesen keleties jellegű, és a hozzá kapcsoló kultikus állat jellemzően a bika, nem a sas. (Habár a sas is megjelenhet Dolichenus kapcsán, különösen katonai kontextusban, ahol a legiok sasával kerül összevonásra.) Érdekes még, hogy a villámköteg attribútuma megelőzte a Iupiterrel való szinkretizációt – ez valószínűleg egy Tesubo nevű szír viharistentől ered.⁶¹ Nem Iupiter kapcsolta az attribútumot, hanem az attribútum kapcsolta Iupitert hozzá. Kultusza nagy népszerűségnek örvendett szerte a birodalomban, de Italia, Africa, Britannia, és a Rajna-Duna menti tartományok, azokon belül is

⁶⁰ Kádár 1962, 57.

⁶¹ Láng 1925, 97.

Pannonia lehettek a legfontosabb központok.⁶² Az epigráfiai adatok alapján Pannoniában először Carnuntumban jelent meg a 2.sz vége felé, majd a 3.sz első felében hamar nagy népszerűsége tett szert. Olyan hamar, mint népszerű lett, el is tűnt azonban – a 3.sz harmadik évtizededtől birodalomszerte felhagyták szentélyei használatát. Kultusza misztériumvallásként valósult meg, így a szertartásokról, a kultusz gyakorlati megvalósulásáról kevés információnk van.⁶³ A provinciális területeken főleg, mint a katonák védőistene, a harcok és harcosok istene jelenik meg, alakja akár a hadisérülések gyógyításával (ekkor Aesculapius istennel szinkretizálva) is összefügghet.⁶⁴ A katonai szerepével összefüggésben sok esetben a római legionarus öltözet is megjelenik a keleti öltözet mellett.⁶⁵

Dolichenus kultusza Szíriához, azon belül is Commagene területéhez, Doliche⁶⁶ településéhez köthető. Commagene saját helyi védőistenének („Deus Patrius”⁶⁷) is tekinthetjük, mely több feliraton is (például „*aeternus deus Commagenorum*” alakjában) megjelenik szerte a Birodalomban. Ezen keresztül tetten érhető, hogy kultusza szorosan összefügg a szír lakossággal, mely jelentős kereskedelmi és katonai tevékenysége során juttathatta el az istent Róma legtávolabbi pontjaira is. Jellemző, hogy az átvezényelt szír katonák, vagy felleveőpiacot kereső kereskedők költözés után felvették a római jelleget, de úgy tűnik, hogy isteneiket valamilyen formában megőrizték.⁶⁸ Elmondható ezáltal, hogy Dolichenus pszeudoorientális kultuszában feltételezhetően részt vett a szír lakosság is, sőt, valószínűleg rajtuk keresztül terjedt el először széles körben orientális eredetű kultusz.⁶⁹

Tekintve, hogy Brigetio területén jelentős szír megtelepedés ismert, illetve ezen belül is be tudunk azonosítani több konkrétan Dolichéból, vagy Commagene területéről származó személyt, a kultusz népszerűsége, a tárgyanyag bősége és jelentősége a településen nem meglepő. A már említett. Fel.2.-es dedikáció az egyik legfontosabb bizonyítékunk a szír lakosság és a szír istenségek kapcsolatára Briegtióban, illetve egész Pannoniában.

⁶² Láng 1925, 93-94.

⁶³ Ratimorská–Minaroviech 2009, 1.

⁶⁴ Láng 1925, 99.; Ratimorská–Minaroviech 2009, 1.

⁶⁵ Láng 1925, 101.

⁶⁶ Többféle írásmódban is ismertek a tárgyalt települések, mint például „Commagene/Kommagéné” vagy „Doliche/Dulca”. A dolgozatban a közérthetőség kedvéért a feliratokon általánosságban legtöbbször használt latinos írásmódot követem.

⁶⁷ Ratimorská–Minaroviech 2009, 1.

⁶⁸ Milch 1901, 29-30.

⁶⁹ Tóth 1976, 97.

A DOLICHENUM

A keleti istenségekhez köthető leletanyagból egyértelműen kiemelkedik a Milch Ármin által 1899-ben feltárt Dolichenum.⁷⁰ A táborhoz közel (150 lépésre annak délnyugati sarkától) állt az épület – ez körülbelül olyan közeli a tábor határához, mint az lehetséges. Feltételezhető, hogy a keleti eredetű, vagy keleti régiókat megjárt, a kultusz megismerő katonaság igényeinek kiszolgálására épület ide, hasonlóan Carnuntumhoz, Lussoniumhoz, vagy a raetiai Saalburghoz.⁷¹ (A katonaság és polgárság kérdését, a polgári kultuszok jelenlétét később tárgyalom részletesen.) Mint más Dolichenummal rendelkező provinciális településeken is láthatjuk,⁷² felépült egy Mithraeum is annak közvetlen szomszédságában.⁷³ A Dolichenum-szentély 8m hosszú és 4m széles lehetett, és valószínűleg két részre oszlott, középen három köoszloppal elválasztva. A bejárat előtt körülbelül 10m-el további két oszlop állott, melyek valószínűleg a szentély részét képezték. A Dolichaneum ilyen kialakítása különlegesnek tekinthető – se a provinciális, ún. gall típust, se a Mithras templomok típusát nem követi. Milch leírásából hiányoznak a falvastagságra, vagy a padlózatra utaló adatok, újrafeltárással pedig nem került máig sor.⁷⁴ A kultuszra tipikus módon az épület kialakítása barlangszerű, 3-mal a földfelszín alá nyúlt. Már Milch is azonosítja a feltárással, hogy a szentély területét a késői időszakban temetkezésre használták, így anyaga mindenképp bolygatott.⁷⁵

7. Kép: A Dolichenum alaprajza. (Láng 1925, 1. kép)

⁷⁰ A feltárással kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy Milch maga nem rendelkezett régészeti képzettséggel, inkább régiségekért érdeklődő kisiparosként tekinthetünk rá. Ez szembeötlő a dokumentációja vizsgálata során is, ahol a leleteket szinte ötletleteszerűen felsorolva, kontextus, illetve fontos alapinformációk továbbítása nélkül közli.

⁷¹ Ratimorská–Minaroviech 2009, 1-2.

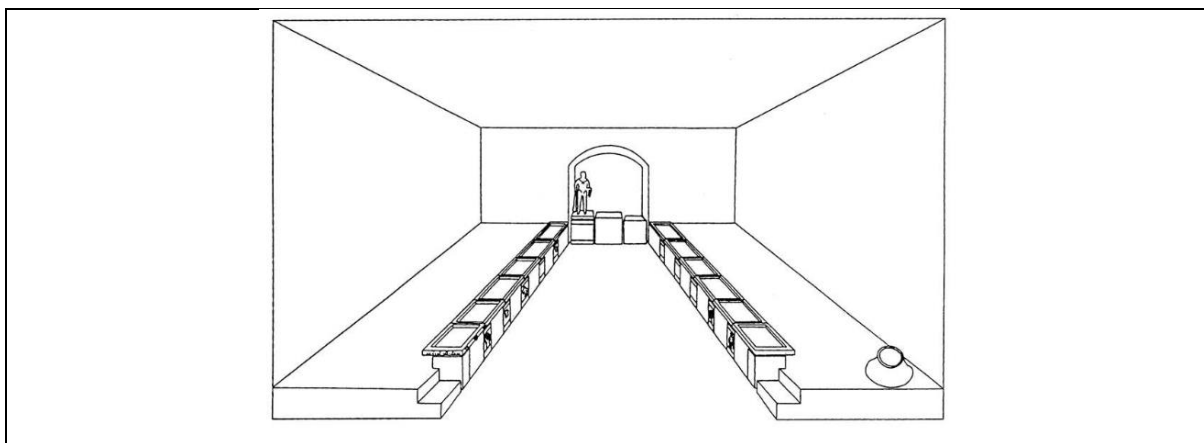
⁷² Láng 1925, 95.

⁷³ Id. Mithras - Mithraeum

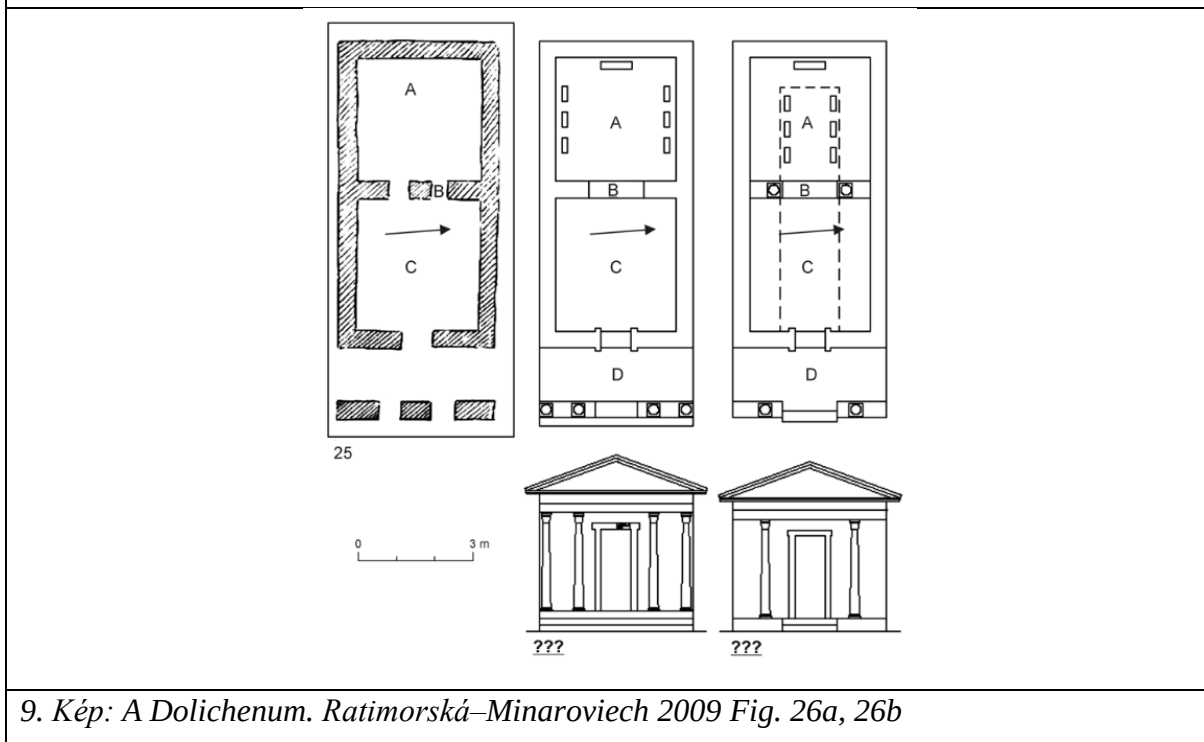
⁷⁴ ?

⁷⁵ Milch 1901, 28-29.

A Dolichenum részletesen rekonstrukcióját Ratimorska és Minaroviech végezték el 2009-ben.⁷⁶ Azonban - mint azt Bartus is egy lábjegyzetben megjegyzete⁷⁷ - a kutatók a rekonstrukció közben az annak alapjául szolgáló ábrázolást fordítva tartották. Továbbá több tárgy attribúciója, vagy azonosítása is tévesen jelölt a szövegben.⁷⁸ Emiatt a cikk eredményeit fenntartásokkal kezeltem, és minden közölt adatot összevettem más publikációkkal. Mivel a kultusz megvalósulása szempontjából nem releváns, hogy milyen a pontos felépítése az épületnek, a rekonstrukciók rajzokat csak képileg mellékelem.

8. Kép: A Dolichenum belső terének rekonstrukciója. Kiépítése a Mithras kultuszéra hajaz. Ratimorská–Minaroviech 2009, Fig. 16.

9. Kép: A Dolichenum. Ratimorská–Minaroviech 2009 Fig. 26a, 26b

⁷⁶ Ratimorská–Minaroviech 2009, Fig 16.

⁷⁷ Bartus 2010, 21. 44. lábjegyzet.

⁷⁸ Ezeket, amikor releváns a tárgy értelmezése szempontjából említeni fogom a dolgozatban. A katalógusban az ellentmondásokat szintén jeleztem a tárgyak leírásában.

A Dolichenummal kapcsolatban egyértelműen annak leletanyaga emelendő ki, mely, habár a 235-ben⁷⁹ bekövezett, a szentélyt leromboló tűzvészben sérült, mégis, legfontosabb elemi megmaradtak. Kiemelten sok bronztárggyal találkozunk⁸⁰: Összesen 23 jobban ismert lelettípusról, és 17 kévésből dokumentáltról beszélhetünk, melyek közül a legjelentősebb leletek az istent ábrázoló nagyplasztikák (2db), a figurális kisbronzok (8 db), és a Dolichenus kultuszhoz köthető egyéb kultikus tárgyak (5féle).

Iupiter-Dolichenus oltára - mivel a Mithraecummal ellentétben a leletanyaga sérülten, de megőrződött - rengeteg nem csak a kultuszok, hanem az egész település történetének szempontjából fontos leletet tárt elénk. A dedikációk számát és a A Fel. 4-en látható „*Romulianus mester készítette*” felirat nem csak a helyi bronzművességet bizonyítja⁸¹, hanem azt is, hogy ebben a helyi műhelyben készültek Dolichenus kultuszához kapcsolódó tárgyak. Egyértelműen jelzi ez a kultusz a helyi lakosság mindennapi életébe való beépülését – a Dolichenus kultusz hívőit ki kellett a helyi mestereknek szolgálni. Victoria a katonaság, és a hadi szerencse kapcsán társult a kultuszhoz, római tendenciák alapján. A Kat. 27 - Kat. 30-as és Kat. 31-es leletek, melyeken egy azonosítatlan nőalak, Luna, Sol, és egy nyugatias kialakítású bronz Sas láthatóak a lelőhely ismerete nélkül nem lehetnének összefüggésbe hozhatóak a Dolichenus kultusszal. Annak ismeretével, és ezeket a kultikus háromszög darabjaival (Kat. 63-64.) illetve a signum-tartó (Kat. 53.) összevetve azonban a leletcsoport egyértelműen mutat egy a szír istennel összefüggő ikonográfiai rendszert, melyek együttes előkerülésére számos példa ismert más római Dolichenumok területéről.⁸² A szentély felszereltségének részei lehette, összefüggésben Dolichenus hadi védőisteni pozíciójával, és nem dedikációk. Sol és Luna alakjai keleties tendenciák alapján, Dolichenuszal egy Ég- Nap- Hold kozmosz-allegóriát alkothattak.⁸³

A Kat.23-as Iupiter szoborra (melyet Ratimorska-Minaroviech tévesen tekintett Dolichenus ábrázolásnak)⁸⁴ már másképp érdemes nézni – ez a tárgy valószínűleg, mint felajánlás került a szentélybe, nem illeszkedik bele a nagyobb ikonográfiai rendszerekbe. A Iupiter és Dolichneus közti kapcsolat okán választhatta a felajánló.

⁷⁹ Ratimorská–Minaroviech 2009, 7.; Tóth 1976, 97.

⁸⁰ Kádár 1962, 49.

⁸¹ Bartus 2010, 22; Paulovics 1932. Brigetio kispasztikai műhelyeiről tovább ld. Bartus 2011.

⁸² Tóth 1976, 92.

⁸³ Láng 1925, 104.

⁸⁴ Ratimorská–Minaroviech 2009, 13.

Ismert több tárgy is, amely önmagában nehezen értelmezhető, de a kultuszhoz egyértelműen kötődik. A Kat. 24. és Kat. 25.-ös globuson álló Victoria szobrok tipikusan a Dolichenus kultuszhoz kapcsolódnak, ismertetett módon a signum tartóval, és a kultuszképpel együtt alkothattak 1-1 Dolichenus háromszöget.⁸⁵ (10. kép) A Kat. 30.-as bika, inkább tekinthető a szír istenséghez, mint a római Iupiterhez kötődő állatnak. (Talán a Kat. 34. is, melyen egy állat patanyomai figyelhetőek meg, egy bikaszobor lehetett.) A plasztikák között emellett található egy – ezúttal helyesen – Dolichenusként azonosított mészkőszobor is. Nem csak a figurális plasztikában találkozunk a kultuszhoz köthető anyaggal – a Kat. 52-Kat.57-es, és a DOL. 1-17-es leletek között találunk kultikus csengőket, karikákat, és egyéb, a kultusz szertartásaihoz köthető tárgyakat.

Ez egyértelműen mutatja a Dolichenus vallás aktivitását, a szentély kihasználtságát Brigetiban. Nincs okunk feltételezni, hogy elhagyták volna a kultuszt. Valószínűleg hanyatlása mögött a szentély leégése, és az általánosan a település életét a 3.sz közepétől veszélyeztető barbár támadások lehettek.⁸⁶

Az IOMD feliratú kézlelet is a Dolichenumhoz kötött a Ratimorska-Minaroviech cikkben, azonban valójában a lelőköörülmények ismeretlenek⁸⁷. A tárgy ennek ellenére köthető a Dolichenus kultuszhoz. Nem csak a felirat „Dolichenus” jelzõt tartalmazó feloldása, hanem a tárgy jellege is egyértelműen az istenhez kapcsolja azt – tipikusan hasonló kezek Dolichenumok anyagából kerülnek ki⁸⁸. Nem zárható ki így, hogy eredetileg ez a lelet is a Dolichenumban lehetett, azonban bizonyítani nem tudjuk. Láng ezt a kézábrázolást a phryg Sabazioszra vezeti vissza.⁸⁹

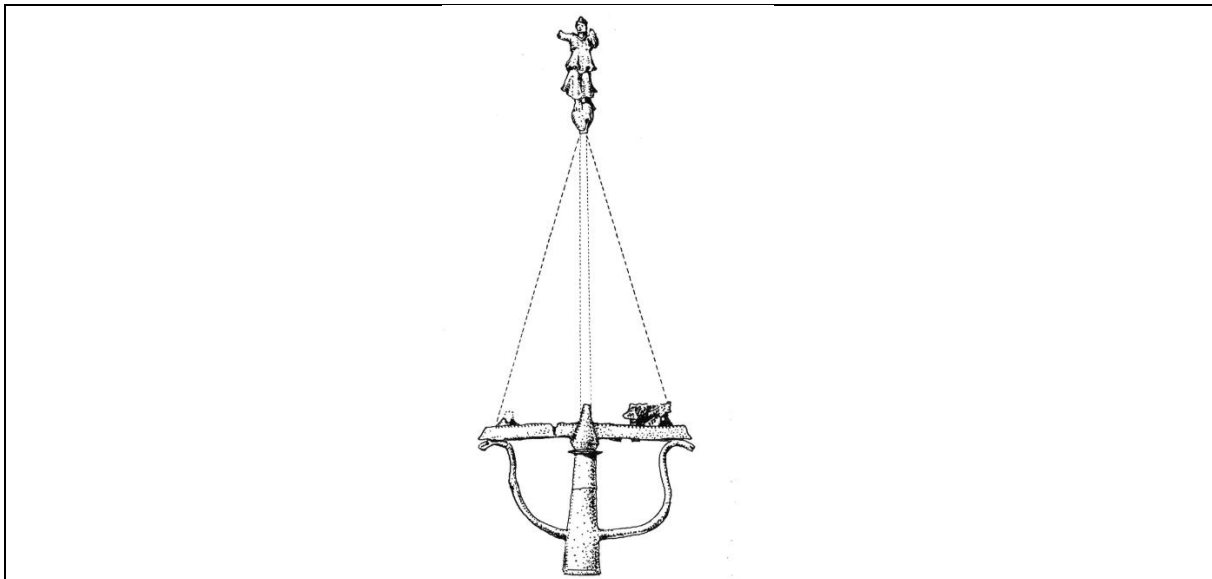
⁸⁵ Tóth, 1976

⁸⁶ Barkóczy 1951, 27.

⁸⁷ Nem szerepel se Milch, se Láng korai katalógusaiban.

⁸⁸ Kádár 1962, 53.

⁸⁹ Kádár 1962, 53.

10. Kép: A brigetiói Dolichenum leleteiből készült lehetséges rekonstrukciója a kultikus Dolichenus-háromszögnek. (Tóth 1976, Fig. 3..)

Továbbá előkerült két nagypasztikai alkotás is melyeken egyértelműen Dolichenust láthatjuk. Az Kat. 39.-es istenalak keleties attribútumai⁹⁰ (bikán álló, szakállas férfi, saruval, kettős baltát tart jobb kezében, villámot a balban, fején phrygiai sapka, általában nadrágot, köpenyt és övet is visel)⁹¹, a nyugatias, római legionárus egyenruha nélkül jelennek meg. Érdeemes megvizsgálni emellett az aránytalanul kicsi bikaábrázolást az alakhoz képest. Kádár, Lángot idézve ezt a keleti ikonográfiai rendszer használatával magyarázza– melyben gyakori ez az aránytalanság. Pannonián belül is találunk ugyanilyen, torzult arányú ábrázolásra példát, Carnumumtumból.⁹² Kialakítását így összegezve orientalizálónak tekinthetjük, leginkább a Dolichenusszal rokon Mithras ábrázolásokra emlékeztet, nem csak öltözetében, hanem témájában is. A szobron ugyanis az isten pozíciója utalhat a bikaölés-jelenettel való párhuzamokra, vagy akár más, például Diana együttesekkel való kapcsolatra.⁹³ Ez a mester egyéni művészi bravúrára utalhat. Dedikálója (Fel. 1.) nem azonosítható, mint biztosan keleti eredetű személy, azonban mint a helyben állomásozó katonaság tagja („*centurio legionis I. adiutricis*”) igen. Ez alapján lehetséges, hogy voltak orientális kapcsolatai a dedikáló személynek, vagy akár egy hadjárat során járhatott is keleti területeken. Erről azonban csak spekulálni tudunk, és biztos állítást nem

⁹⁰ Melyre érdekes módon, szinte csak nyugati régiókban ismerünk példát, egyetlen szír lelet kivételével. Ez is mutatja, hogy ez a kultusz még ha szír lakossághoz köthető is, mindenképp pszeudoorientális jellegű. (ld. Láng 1925, 98.)

⁹¹ Milch 1901, 30-31.

⁹² Kádár 1962, 47.

⁹³ Láng 1925, 101-102

tehetünk. Minden esetre, látható, hogy a dedikáló magas katonai rangot töltött be, centurio-ként szolgált. Több másik Dolichenus dedikáción is látjuk, hogy a felajánló vagy a polgári, vagy a katonai életben fontos pozíciókat töltött be. (Női dedikáció nem ismert.) Ebből következtethetünk arra, hogy Brigetióban a Dolichenus kultusz az elitben fontos szerepet töltött be. A gondolat továbbvivve, a közvetlen szír kapcsolatokat figyelembe véve, azt is láthatjuk, hogy a keleti lakososság egyértelműen beépült a település társadalmának felső rétegeibe. A felirat mellett.

Kép 11: A Kat. 39-es. keleties öltözetű Dolichenus szobor. (Ortolf Harl 2006, Bildnummer 9751-2, <https://lupa.at/9751> Utolsó elérés: 2025. 01.05.)

Kép 12: A Kat. 40-es. római katonai öltözetet is viselő Dolichenus relief. (Ortolf Harl 2002 , Bildnummer D4726_I1, <https://lupa.at/4726> Utolsó elérés: 2025. 01.05.)

Ezzel szemben a Kat. 40.-es relief eltérést mutat a szokványos ábrázolásmódtól. Az istenalak öltözete a keleti polgárok helyett a római legionáriusokéra hajaz. Egyértelműen látható rajta a katonai egyenruha, mely kiegészül a korábban tárgyalt keleti attribútumokkal. Különösen érdekes, hogy az alak erősen romanizált formában jelenik meg amikor összevetjük ezt a dedikációs felirattal (Fel. 2.). A szövegből ugyanis kitűnik, hogy a felajánló, Domitius Titus egy decurio az I. Seleucus által alapított Zeugma városából („*Domitius Titus dec(urio) / Seleu(cia) Zeugm(a)e*”). Zeugma Dolichéhez közel fekszik, Szíriában, és ezzel a felirat egyértelműen mutatja a dedikáló keleti eredetét, egyedülállóan az orientális istenekhez köthető brigetiói epigráfiai anyagban. Kiemelendő, hogy nem, mint Brigetio, hanem mint

Zeugma decurioja, és mint egy civil személy⁹⁴ említik a dedikálót. S habár gazdagságára maga a relief (mely kidolgozása figyelemre méltó minőségében, és melyen részleges aranyozás nyomai is tetten érhetők)⁹⁵ kiváló bizonyítékként szolgál, nincs arra utaló adatunk, hogy a helyi közigazgatásban is hasonló vezérszerepet töltött-e volna be. A felajánlás, mint azt a felirat szövege is mutatja, a dedikáló saját és családja egészségéért történt – tehát nem a hadiszerencse, vagy harcosok védelme érdekében, hanem eredeti, városi védőisten funkciójában Dolichenusnak. A relief kiemelkedően nagy mérete. és minősége alapján feltételezhető, hogy ez volt a szentély kultuszképe.

Érdekes, hogy miért pont az egyértelműen szír származású személy dedikált szentélyt római jellegű, és azon belül ráadásul a katonasághoz köthető ábrázolással, amikor maga nem is köthető közvetlenül ezekhez. De talán pont ebben rejlik a megfejtése az ikonográfiának – a keleti eredetű, de a közigazgatásban kiemelkedő szerepet, decurioi rangot betöltő polgárnak érdeke lehetett mutatnia a római birodalom, és a helyben állomásozó legio iránti elköteleződését. Erre pedig kiváló eszközként szolgálhatott a nevével ellátva, publikus helyen, a tábortól nem messze álló Dolichenumba helyezett szobra, mely az egész szentély alapításához is köthető. Ilyen ambíciókra utalhat a részben Milch leírásában még tetten érhető részleges aranyozása is a reliefnek, amiből kitűnik, hogy a dedikáló anyagi és társadalmi helyzetének felmutatása valószínűleg fontos célja lehetett a tárgy kihelyezésének. Persze mindemellett az sem zárható ki, hogy Domitius Titust egyszerűen a személyes ízlése vezette az ikonográfia megválasztásakor. Illetve újra érdemes megemlíteni, hogy egy legiotábor köré kiépült település esetén, mint az Brigetio is, nem lehet elhatárolni a polgári életet a katonaitól.

Ezen a két nagyplasztikai alkotáson kívül valószínűleg számos másik Dolichenus dedikációs szobor és relief is állhatott a szentély területén, azonban ezek mára teljesen eltűntek. Milch említ egy harmadik, aranyozott kőrelief ábrázolást, azonban ennek a megléte további utalások hiányában kétes.⁹⁶

Milch a szentélyről tett leírásában nem közli, hogy az általa közölt leletek pontosan milyen kontextusból kerültek elő. Ez a szentély ismert utóbbi ókori bolygatottságával együtt nem teszi értelmezhetővé a cikkjében listászerűen közölt további leleteket.

⁹⁴ Láng 1925, 99.

⁹⁵ Milch 1901, 31.

⁹⁶ Milch 1901, 32

MITHRAS ÉS A DADOPHOROI

Leletek: Kat. 44.? – szarkofág tartozék, lehet Attis; Kat.49. – Cautes szobor; Kat. 50-51. – Cautes és Cautopatés szoborpár; Kat. 62 – Mithras kultuszkép

Feliratok: Fel. 10,11 – Cautes; Fel. 12. – Cautes és Cautopatés; Fel. 16; - Cautopates; Fel. 17.; Fel. 18; Fe. 19; Fel. 21; Fel. 22; Fel. 23 – Ld. 1. tábla ; Fel. 34?. Transitus oltár?

FEL. SZÁM	NÉV
17	Invictus Deus - Mithras?
18	Mithras
19	Sol Invictus Mithras
21	Deus Sol Mithras
22	Invictus Deus Mithras
1. tábla – Mithras nevei különböző dedikációkon Brigetióban	

Mithras perzsa, indo-iráni eredetű istensége Commagene területén örvendett a legnagyobb népszerűségnek, főleg napisteni funkcióban.⁹⁷ Mithras kultusza nyugati területeken általánosan misztériumvallásként valósult meg, és ezek közül az egyik legnépszerűbbnek számított.⁹⁸ Misztérium jellege miatt azonban nagyon kevés leírásunk maradt a kultusz megvalósulásával kapcsolatban⁹⁹, és főleg a különleges kultuszképek és szentélyek, avagy Mithraeumok kialakításának vizsgálatából következtethetünk. A bikaölés jelenet, avagy tauroktónia állott minden szentély, és valószínűleg minden helyi Mithras-hit központjában. Kultuszának fontos, szerves része az ikerpár (gemini), Cautes és Cautopates, akik mindig az isten kísérőiként jelennek meg, önállóan sosem. A Mithraeumban a fáklyahordozó ikrek mindig a bikaölés

⁹⁷ LIMC/VI-1, Mithras 583.

⁹⁸ Alvar 2008, 22.

⁹⁹ LIMC/VI-1, Mithras 584.; Tripolitis 2002, 48.

jelenet mellett (balra Cautes, jobbra Cautopatés) állnak, de egy párosuk elhelyezkedhet a zodiákusokat felsorakoztató sorozat végén is. A két alakot, mint Mithras jelzői is lehetséges értelmezni.¹⁰⁰ Különösen fontos figyelni az ikrek megjelenéseit, mivel ikonográfiájuk kizárólag a romanizált kultuszban jelenik meg – egyértelműen bizonyítja, hogy az pszeudoorientális.¹⁰¹ Hasonlót jelent a Sol Invictus jelző, mely akkor, amikor az istent hivatalosan is adaptálták a római vallásba lett egyeztetve Mithrassal, és így egyértelműen római jelleget mutat.¹⁰²

Habár a kereszténység, és a monoteizmus felvétele nem része a dolgozat kérdésfelvetéseinek, fontosnak tartom megjegyezni, hogy úgy tűnik a Mithras vallás is a monoteista államvallássá válás útján járhatott, amikor vele párhuzamosan elkezdett terjedni a keresztény hit.¹⁰³

Mithras dedikációnak vizsgálatakor elengedhetetlen megjegyezni, hogy kultusza csak férfiak számára volt nyitott, de a férfiak közül elméletileg az összes társadalmi osztály részt vehetett benne.¹⁰⁴

A MITHRAEUM

A Dolichenum feltárásakor, 1899-ben már előkerült egy Mithras dedikáció (Fel. 19), mely arra utalt, hogy egy az istennek felajánlott szentély állhatott a közelben. Ennek feltárására azonban egészen 1943-ig várni kellett, amikor is a MOL egyik építkezése során bele nem futottak a Mithraeumba.¹⁰⁵ (A két kultuszhoz tartozó szentély közelsége egymáshoz nem meglepő, ugyanez a jelenség figyelhető meg Carnuntumban, vagy Stockstadt-ban is.)¹⁰⁶

Mivel a világháború megakadályozta a terület részletesebb, szakszerű feltárását, az építkezések során előkerülő leletanyag ideiglenesnek tervezett megőrzésre a közeli gyárba került. A szentély, és a leletanyagot raktározó épület azonban a háború áldozata lett – így nem tudjuk közel sem olyan részletesen vizsgálni azt, mint ahogy a Dolichenum esetén eljártunk. Az épület maga 8.5 m széles, és 3.7 m hosszú volt, követte a Mithraeumok szokásos barlangszerű kialakítását. Radnóti idején még felismerhető volt egy előcsarnok és a belső helyiség hármas tagoltsága is. A csarnokban előkerültek összetört szobortöredékek, melyek közül a dadophorok, Cautes és Cautopatés ábrázolásai, és a hozzájuk tartozó talapzatok a legjelentősebb leletek.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Gordon, 1976, 127-128.; Tripolitis 2002, 49.

¹⁰¹ LIMC/VI-1, Mithras 586.

¹⁰² Tripolitis 2002, 56.

¹⁰³ Tripolitis 2002, 57.

¹⁰⁴ Tripolitis 2002, 51.

¹⁰⁵ Radnóti, 1948, 137.

¹⁰⁶ Radnóti 1948, 137.

¹⁰⁷ Radnóti 1948, 138.

Bár töredékesek az információink, úgy tűnik, hogy a szentély a Mithraeumok kozmogónia szerinti, általánosan mindig ugyanazt a sémát követő felépítését követhette.¹⁰⁸

Radnóti szerint egy másik, valószínűleg a polgárvárosban felépült szentélyben állhatott további két dadophor szobor, melyeket Nonnius Bassinus dedikált. (Fel.12, Kat. 50, 51)¹⁰⁹ Ha a feltételezése igaz és több Mithraeumról is beszélhetünk Brigetióban, az a helyi kultusz mértékének rendkívüli nagyságára utalhat. Pannoniában ismerünk olyan települést, ahol több Mithraeum is található – Aquincumban, mely szerkezetében és társadalmában is hasonlít az ókori Komáromra, és ahol szintén a katona- és polgárvárosban is találhatóak Mithraeumok¹¹⁰. Azonban mivel a dedikáció kontextus nélküli, és mivel nem lehet bizonyítani, hogy nem a már ismert szentély részei voltak nem jelenthetjük ki ezt biztosan.

A SIGNUM MITHRAE

A Mithraeum leletanyagáról, mint láthattunk főként csak pár kivonatos értesítésünk van, Radnóti tollából. Fontos kivételt képez ez alól a (szintén Radnóti által) a Magyar Történeti Múzeumba (Magyar Nemzeti Múzeumba) menekített Signum Mithrae (Kat. 62), Mithras kultuszkép.¹¹¹ A bronz lap a főcsarnok hátsó fala mellett, a földön fejjel lefelé fordítva került elő.¹¹²

A Signum egy ezüsttel fedett, a kultuszhoz köthető jelenetekkel és szimbólumokkal díszített lap, mely valószínűleg egy cista mystica fedőjeként szolgált. Ebben a dobozban lehettek tárolva a kultuszhoz tartozó legfontosabb tárgyak. A Signum legújabb részletes ikonográfia elemzését Szabó végezte el 2022-ben¹¹³, mely kutatásból a számunkra legfontosabb észrevétel annak lehetséges gyártóhelyeivel, illetve a készítő személyével függ össze. A Mithras kultusz szokványos alakjai és ábrázolásmódjai mellett azonosíthatunk pár helyi jellegzetességet is, melyek közül a skorpióábácsolást kell kiemelni. Szinte biztos, hogy a lap készítője még nem láthatta az állatot élete során, az ábrázolás erőteljes torzultsága miatt.¹¹⁴ Tehát egy olyan északibb provinciában élő mesterről kell beszéljünk, aki élete során sose járt délen, délkeleten. Cautes és Cautopates ikerfiguráira tekintve, kezükben egy-egy pedumot, pásztorbotot láthatunk. Ez egyértelműen az Illyrciumhoz, a közép-dunai területekhez kapcsolja őket.

¹⁰⁸ A Mithraeumok részletes felépítéséről ld. Gordon 1976.

¹⁰⁹ Radnóti 1948, 138.

¹¹⁰ Id. Zsidi 2018. Az ebben leírtak mellett 2017-ben lokalizálva lett a Szeszgyár közelében, a canabae-ban egy újabb Mithras szentély, melynek anyaga még nem lett publikálva.

¹¹¹ Radnóti 1948, 138; Radnóti 1948, 10. lábjegyzet

¹¹² Szabó 2022, 232.

¹¹³ Szabó, 2022.; Lásd továbbá Radnóti 1948-at a Signum további elemzéséért.

¹¹⁴ Szabó 2022, 233.

Továbbá érdemes megvizsgálni a signum sarkaiban látható négy évszak allegorikus figuráit. Az évszakok nem kötelező részei a Mithras kultuszképeknek, és a helyi Mithraeumokkal vannak összefüggésben.¹¹⁵

Kép 13. és 14.: 2 részlet a Signum Mithrae felületéről. Az X/a képen egy torz skorpióábrázolás, az X/b képen pedig Cautes és Cautopates alapjai pedummal láthatóak.

Összegezve ezeket az elemeket, a Signum helyi karaktere tagadhatatlanná válik. Érdekes, hogy egyértelműen nem egy keleti eredetű fémműves készítette, amely jelezheti, hogy a kultusz nem csak az orientális lakosághoz tartozott.

MAGNA MATER ÉS ATTIS

MAGNA MATER

Leletek: Kat. 2. – 1db gemma;

Feliratok: Kat. 13, 14, 15 – 3 dedikáció

Kybele egy Asia Minorban népszerű, az anyaisten archetípusba beillő termékenység istennő volt.¹¹⁶

Kybele mitikus párja Attis, azonban a kettejük kapcsolódó mítosz különleges és nehezen illeszthető be római keretekbe. Röviden összefoglalva, szerelmi történetük annak minden változatában Attis kasztrációjával, eunuchká válásával végződik, és ebbe az eseménybe általában a férfi bele is hal. (Halálisteni szerepe, mely a halál-újjáéledés motívumával Osirisra emlékeztet, ebben gyökeredzik.)¹¹⁷ Kybele kultuszának - részben ehhez a történethez kapcsolódóan - fontos szereplői voltak a magukat kasztrációval beavató papok, a galli, akik általában ezután szexuális feladatokat is elláttak a kultusz részeként.¹¹⁸

¹¹⁵ Szabó 2022, 233-234.

¹¹⁶ Glavičić, 2013, 7

¹¹⁷ Casadio 2003, 235-236.

¹¹⁸ Casadio 2003, 236.

Mint az kitűnik az előző rövid bevezetőből, egy kultusz ilyen formában a római környezetben hamar „túl soknak” bizonyult a római elit számára. A népszerűsége miatt nem volt betiltható azonban Kybele kultusza – így helyette, mint „Magna Mater”, a „Nagy Anyaisten” lett újraalkotva, egy romanizált, és a kultusz szélsőségeiből hanyagoló formában. A Rómában elterjedt kultusz, így külsőségeiben és gyakorlatában is elvesztette legtöbb keleti jegyét. Egyike volt az első orientális vallásoknak, amiket hivatalossá tettek.¹¹⁹ Különösen izgalmas ez az eset, hiszen nem csak, hogy elveszti a keleti jelleget, helyére a római államvallás részévé válik, és annak a külsőségeit veszi fel – egy az állammal szembe állítható ’szabados’ jellegű vallásból annak szolgájává válva. A Severus korra, mint védőistennő volt ismert

Magna Mater a polgári élet védelmezőjeként ismert, azonban itt, a legiotábor melletti környezetben, ahol a civil és katonai élet szétválaszthatatlan, nem lehet éles határt húzni a két szféra istenei között.¹²⁰ Ezt mutatja, hogy nem csak a polgárságtól kerültek elő az Istenanyának (Fel. 15) szánt dedikációk, hanem a katonaságtól (Fel. 13) is, ahol érdekes módon az Augustae, az államszervezethez köthető jelzőt is megkapja. A polgárinak tekinthető dedikálóról pedig szintén elmondható, hogy valószínűleg rokonsági kapcsolat fűzte a katonasághoz, így itt sem látható szétválás.

Mindenesetre, számontartva a kutatás kérdéses pontjait, elmondható, hogy az egyik Magna Maternek emelt oltáron (Fel. 15.) Valeria Marina neve szemitikus, szír eredetre utal. Különösen érdekes ez az eset - hiszen ismerünk még egy, hasonló névhez tartozó Mithras dedikációt (Fel. 19.), Gaius Valerius Marinianus legatus legionis személyétől.¹²¹ A dedikációk közel azonos időben (3.sz. első felében) keletkezhetnek, ami utalhat konkrét kapcsolatra a két személy között – egy keleti családra. Ez mutatja, hogy még a „civil” családoknak is egy táborvárosban mindenképp kapcsolata van a katonasággal. Ha nem is rokonságilag, gazdaságilag mindképp függenek egymástól.

Ábrázolást az istennőről egyetlen gemmán találunk Brigetióban, amin nyugatias, egyértelműen Magna Materhez, nem Kybeléhez köthető formájában jelenítik meg

A Fel. 13. alapján, melyben egy oltár helyreállításáról írnak, lehetséges, hogy létezett egy Magna Mater szentély Birgetióban, de ezt még régészetileg nem sikerült igazolni.

¹¹⁹ Gesztelyi 2016, 64.

¹²⁰ Kádár 1962, 45.

¹²¹ Kádár 1962, 44-45.

ATTIS

Leletek: Kat. 42-43. – Attis szarkofágok, talán 44. is; Kat. 58-60 Kisleletek

Attis, mint azt Magna Mater kapcsán említettem, a kasztráció-történet folytán halálistenné vált. A legtöbb megjelenése a leletanyagban ehhez a funkciójához köthető, így 2 szarkofágon találkozunk az alakkal.

A Magna Mater kultusszal szervesen összefüggő Attis kultusz is mutat összefüggést a keleti eredettel. A Kat. 42.-es szarkofágon két oldalt látható Attis figurák mellett (melyek ábrázolása a halottkultusz kapcsán inkább csak szír területen népszerű temetkezési szokás kevés nyugati példával)¹²² olvashatjuk, hogy az elhunyt, Aelius Domitius egy (H)ierapuliból származó szír polgár és a II. Adiutrix legio veteránja volt.

EGYÉB ISTENEK

DIANA EPHESIA

Leletek: Kat. 1. – 1 db gemma

Különleges eset Diana Ephesia, ugyanis itt az eddig tárgyalt interpretatio-s folyamatok ellentéte zajlott le: Diana, a nyugati istennő alakja lett az ephesusi igényekhez adaptálva. Ennek eredményeként egy római szemmel talán bizarrnak is tűnő Diana változat alakult ki, melynek egyik legfontosabb jellemzője az istennő mellkasán elhelyezkedő több tucat kebel. Szíria, Fönícia, és Palesztina területén, a Földközi-tenger keleti partján gyakoribbak ábrázolásai¹²³ Kialakítása egyértelműen a keleti kultuszokra hajaz. A kultusz ebben az esetben nyugati és keleti eredetűnek is tekinthető, és csak részlegesen képezi a kutatás tárgyát.

ANTIOCHIAI TYCHE

Leletek: Kat. 22. – 1 db kisplasztika

Említést érdemel Eutychidés „Antiochiai Tychének „nevezett szobrát másoló kisbronz is. Tyche alakja Fortunára hasonlít, és általában egy adott terület szerencséjéhez köthető.¹²⁴ Antiochia egy tipikus központi város volt, amelyet Tyche-ként ábrázoltak. Ez azonban nem utal semmiféle keleti eredetű kultuszra¹²⁵, sőt, inkább az ellenkezője igaz: ebben az esetben a nyugati vallásosság alkot meg egy istenképet egy keleti terület, jelenség köré. A tárgy a kutatás

¹²² Kádár 1962, 45.

¹²³ Fleischer 1973, 10.

¹²⁴ Matheson 1994, 19-20.

¹²⁵ Matheson 1994, 20. – Eredete valószínűleg inkább athéni.

jelenlegi állása szerint egyértelműen egy szír műhelyben készült, onnan került Brigetióba.¹²⁶ Habár a szobor eredetije Antiochiához köthető, értelmezésem szerint semmilyen formában nem utal keleti kultuszokra. A szobor egyszerűen egy híres és népszerű művészeti alkotás másolata. Semmilyen orientális kultuszra nem utal.

ABRAXAS

Leletek: Kat. 3. – 1db gemma

A korábban említett Hermanubis gemma mellett egy „Abraxas” alakjához kapcsolódó varázsgemma is előkerült Briegtióban. Neve valójában nem ismert biztosan, és az „Abraxas” a mellette tipikusan látható varászfeliratról ragadt rá. Az istenség különleges, többféle mitikus teremtmények a keveredéséből áll össze, melyekre nincsen analógia a környező kultúrákban.¹²⁷ Ez az alak, habár nehezen visszavezethető más istenekre, főleg keleten volt jellemző, és keleties jelleget mutat megjelenése több pontján is. Azonban itt a politesta szinkretizációs átvétel helyett valószínűleg a zsidó hagyományból eredeztethető a lény kialakulása, mely különleges jegyei az izraelita istenábrázolás-tilalommal függenek össze.¹²⁸ Kultuszáról nem igazán beszélhetünk semmilyen régióban. „Abraxas” leginkább csak varázsgemmákon, amuletteken jelenik meg, és nem bizonyítható szerepe a vallási életben.

V. KONKLÚZIÓ

Az előbb tárgyaltak alapján egyértelműen látszik, hogy Brigetióban egy sokszínű és sokféle keleti vallással érintkező közösség élt. A keleti kultuszok közül azok, amelyek összefüggésben álltak a lakosság etnikumával, például Mithras vagy Baltis relatíve népszerűbbek voltak, míg az etnikailag nem kapcsolódó egyiptomi istenek valószínűleg nem rendelkeztek tényleges kultusszal. Baltis esetén az is kitűnik, hogy az istennő kifejezetten csak a keleti népekhez kapcsolódik, nem veszi át a helyi lakosság, nem szinkretizálódott. Ehhez kapcsolódóan találunk több példát is dedikációkra anatóliai települések védőistenéhez – az onnan származó katonaság által dedikálva.

Az Asia Minorhoz köthető istenalakok, akiknek valamilyen formában ténylegesen megjelent a kultusza a településen, a következők: Mithras (és a Dadophor), Iupiter-Dolichenus, Baltis, Sol Elegabalus Ammudatus, Apollo Daphneus. Ezek közül egyértelműen a Dolichenum

¹²⁶ Bartus,

¹²⁷ Nagy 2004, 67.

¹²⁸ Nagy 2004, 70-72.

leletanyaga emelkedik ki.¹²⁹ Azonban, ha nem semmisült volna meg a világháború során, valószínűleg hasonlóan beszélhetnénk a Mithraeum anyagáról is.

Semmilyenjelentős ellentmondást nem találtam arra, hogy a Severus korral, és a keleti lakosággal érkeztek volna az orientális istenek.

Érdekes módon az Ízisz-kultusznak, melyről ismert, hogy Pannonáiban jelentős szerepet töltött be, csak pár, töredékes emléke került elő. Ez utalhat arra, hogy a szír eredetű lakossághoz köthető istennek nagyobb szerepet kaptak, mint az egyszerűen orientalizáló jellegű kultuszok.

Mint az korábban már említésre került, a legiotábor területén a katonai és polgári istenek szférái egybemosódnak – a legtöbb esetben nem beszélhetünk külön katonai vagy polgári istenségekről. Kiváló példa erre Magna Mater, akinek a kultusza nem csak polgári dedikációkon (Kat. 15.), hanem a szokványostól eltérően katonai felajánlásokon (Kat. 13.) is megjelenik. Elmosódtak a határok.

VII. BIBLIOGRÁFIA

ALVAR 2008	Alvar, J. 2008.: Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras. In: Versnel, H.S. – Frankfurter, D. – Hahn, J. (eds.): <i>Religions in the Graeco-Roman World</i> . Vol. 165. Leiden.
ANDO 2005	Ando, C. 2005.: Interpretatio Romana. <i>Classical Philology</i> , Vol. 100, No. 1. 41-51
BARKÓCZI 1951	Barkóczi L. 1951: Brigetio. <i>Dissertationes Pannonicae. Ser II No 22</i> . Budapest.
BARKÓCZI-KERÉNYI 1958	Barkóczi L. – Kerényi A. 1958: Bronze medallions of Thracian issue from Brigetio. <i>FA 10</i> , 71–87
BARTUS 2010	Bartus, D. 2010: Roman Figural Bronzes From Brigetio: Preliminary Notes. <i>Anodos. Studies of the Ancient World 10/2010</i> , 17-27.
BARTUS 2011	Bartus, D. 2011: A new Roman terracotta mould for lead Mercurius figurines from Brigetio. <i>Anodos. Studies of the Ancient World 11/2011</i> , 29-36.

¹²⁹ Kádár 1962, 58-59.

BARTUS 2015	Bartus, D. 2015: <i>Bronzistenek. Római kori figurális bronzplasztika Brigetióban.</i> Acta Archaeologica Brigetionensia. Ser. I. Vol. 8. Komárom
CASADIO 2003	Casadio, G. 2003: The Failing Male God: Emasculation, Death and Other Accidents in the Ancient Mediterranean World. <i>Numen</i> , 2003, Vol 50. No. 3. 231-268.
DELBÓ 2019	Gátfalvi-Delbó, G. 2019: <i>Brigetio településrendszerének kerámiaművessége.</i> Doktori disszertáció. ELTE, Budapest.
DELBÓ 2020	Delbó, G.: Pottery production of the settlement complex of Brigetio. <i>DissArch</i> 3.8 (2020) 263-279.
DOBOSI-BORHY 2023	Dobosi, L. – Borhy, L. 2023: The legionary tilery of Brigetio and the late Roman watchtower at Kurucdomb. The 1934-1935 excavation of I. Paulovics at Komárom/Szőny- Kurucdomb with a catalogue of the brick stamps. <i>DissArch Ser. 3. No. 10.</i> 129-191.
FLEISCHER 1973	Fleischer, R. 1973.: <i>Artemis von Ephesos und Verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien.</i> Leiden.
FRIEDMAN-BORROMEO 1998	Friedman, D.F. – Borromeo G. 1998.: Gifts of the Nile: Ancient Egyptian Faience. Cleveland.
GESZTELYI 2013	Gesztelyi, T. 2016: <i>Brigetiói gemmaleletek. Gemamfunde von Brigetio.</i> Debrecen
GESZTELYI 2016	Gesztelyi, T. 2016.: Magna Mater változó szerepkörben. <i>ÓKOR.</i> 2016/1. 64-68.
GLAVIČIĆ 2013	Glavičić, M. 2013: <i>The Cults of Ancient Senia.</i> Zadar.
GORDON 1976	Gordon, R.L. 1976.: The sacred geography of a Mithraeum: the example of Sette Sfere. <i>Journal of Mithraic Studies</i> Vol.1. No. 2.119-165.
KÁDÁR 1962	Kádár, Z. 1962.: <i>Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn.</i> Budapest.

KAJANTO 1982	Kajanto, I. 1982.: <i>The Latin Cognomina</i> . Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum 36/2. Róma
KINGSLEY 1993	Kingsley, P. 1993: Poimandres: The Etymology of the Name and the Origins of the Hermetica. <i>Journal of the Warburg and Courtauld Institutes</i> , Vol. 56. 1-24.
LÁNG 1925	Láng, N. 1925: A brigetiói Dolichneum. In: Lukinich, I. (szerk.): <i>Klebelsberg Emlékkönyv (Klebesberg Memorial Volume)</i> . Budapest. 92-106.
LOVAS 1933	Lovas, E. 1933.: Római kis bronz szobrok a győri bencés Rómer Flóris-múzeumban. <i>A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend Győri Katolikus Czuczor Gergely Gimnáziumának Értesítője. Az 1933-34 Iskolai Évről.</i> 3-19.
MATHESON 1994	Matheson, S., B. 1994.: The Goddess Tyche. <i>Yale University Art Gallery Bulletin</i> , 1994. 18-33.
MILCH 1901	Milch, A. 1901.: A bregetiumi Jupiter-dolycenus szentély. <i>A Komáromvármegyei és városi Múzeum-Egyesület 1900. évi értesítője XIV</i> , 27-35.
NAGY 2004	Nagy, Á. M. 2004.: A kakasfejû-kígyólábú istenalak – ábrázolható-e az Ábrázolhatatlan? <i>ÓKOR. III./3 2004.</i> 67-72.
SOSZTARICS 2016	Sosztarics, O. 2016.: The Iseum Savariense and the last days of paganism in Savaria. In: Tóth, E. – Vida, T. – Takács, I. (szerk.): <i>Saint Martin And Pannonia Christianity. On the Frontiers of the Roman World. Exhibition Catalogue</i> . Pannonhalma. 35-42.
PAULOVICS 1916	Paulovics, I. 1916.: A görög-egyiptomi vallás néhány provinciális emléke. <i>ArchÉrt. XXXVI 1916</i> , 190-197.
PAULOVICS 1932	Paulovics, I. 1932.: Római művésznév Brigetioból. <i>Egyetemes Filológiai Közlöny, LVI. évfolyam, 1932.</i> 183-185.

PAULOVICS 1934	Paulovics, I. 1934: Dolichenus-háromszögek tartója Brigetióból. <i>ArchÉrt. XLVII 1934</i> , 40-48.
RADNÓTI 1948	Radnóti, A.: Bronz Mithras-tábla Brigetióból. <i>ArchÉrt. III. 6. (1948)</i> 137-155.
RATIMORSKÁ-MINAROVIECH 2009	Ratimorská P. – Minaroviech J. 2009.: Roman Sanctuary of Jupiter Dolichenus in Brigetio and its Hypothetical Reconstruction. <i>Anodos. Studies of the Ancient World</i> 9. 119-133.
STEFANOVIĆ 2013	Stefanović, D. 2013: The “Christianisation” of Hermanubis. <i>Historia. Journal of Ancient History. Band 62. Heft 4.</i> 506-504.
SZABÓ 2022	Szabó, Á. 2022: Signum Mithrae from Brigetio. Silver coated bronze plate with Mithraic cult image from Brigetio. In: Budai Balogh T. - Láng O. - Vámos P. (szerk.): <i>Aquincum Aeternum. Studia In Honorem Paula Zsidi.</i> Budapest, 231-236.
SZABÓ ?	Szabó, Á. ?.: Szemelvények a római kori Pannonia vallástörténetéből. <i>Árkádia</i> . http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php/6-okor/87-szemelvenyek-a-romai-kori-pannonia-vallastortenetebol (Utolsó elérés: 2025. 01.15.)
SZÁMADÓ 1992	Számadó, E. 1992: Brigetio kutatástörténete. <i>KMMK</i> 5 149-173.
SZÁMADÓ 2010	Számadó, E. 2010: Régészeti kutatások Komárom/Szőny területén, a római kori Brigetióban, 1990-2010 között. <i>Terra Sebus</i> 2. 141-176
TÓTH 1976	Tóth, I. 1976: <i>Two misinterpreted Juppiter Dolichenus Relics from Pannonia Inferior.</i> <i>Alba Regia</i> 15, 89-98
TÓTH 1985	Tóth, I. 1985: Magna Mater és Attis kultuszának emlékei Pannoniában. <i>A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve</i> 29. 127—161
TRIPOLITIS 2002	Tripolitis, A. 2002.: <i>Religions of the Hellenistic-Roman Age.</i> Cambridge.

VÁGÁSI 2016	Vágási, T. 2016: A Szövetséges Nap. Mithras és Sol kapcsolatának ábrázolása Pannoniában. In: Tóth, O. (szerk.): <i>A fény az európai kultúrában és tudományban (Hereditas Graeco-Latinitatis 3.)</i> Debrecen. 98–122.
WESETZKY 1961	Wesetzky, V. 1961: <i>Die Ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn.</i> Leiden.
ZSIDI 2018	Zsidi, P. 2018: <i>Mithras in Aquincum. The Mithraeum of Symphorus. Permanent Exhibition in the Archaeological Park of the Aquincum Museum.</i> Aquincum Pocket Guide 6. Budapest.

RÖVÍDÍTÉSEK FELOLDÁSA

AA = Archäologischer Anzeiger

ArchÉrt = Archeologiai Értesítő

DissArch = Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae

DM = Duna Menti Múzeum, Komárno

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

FA = Folia Archeologica

FEL. = Felirat

KAT. = Katalógus

KGYM = Klapka György Múzeum, Komárom

KMMK = Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleménye

L.sz. = leltári szám

leg. = legio

LIMC = Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum